

КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ У БЕОГРАДУ

Три зграде из времена кнеза Милоша

Радови на трима зградама које припадају времену кнеза Милоша карактеришу делатност архитектонско-конзерваторског отсека Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије у самом Београду.¹ Различита по своје облику, намени и проблемима који су се пред њима постављали, ова три објекта: први — грађански стан, други — амам за личну употребу, а трећи — кнежевски конак, у исто време приказују и разноврсну грађевинску делатност која је у време подизања ових зграда — а то је између тридесете и четрдесете године прошлог столећа — достигла свој пуни замах.

Ослобађајући се турског јарма српски народ је за време Првог и Другог устанка у исто време отресао са себе и последње остатке феудалства. Овим борбама ослобођени су сељак и његова земља. А цела прва половина деветнаестог века значајна је за нас и по томе што су у исто време склопљене и везе са Европом и у то време савременом западњачком цивилизацијом коју је кнез Милош, у свом новом грађанском друштву, изразио и у једном новом грађевинарству каквим се дотада у Србији није градило.

Грађевинска делатност долази до свог пуног изражаја. Ушло је већ и у предање како је кнез Милош са много

разумевања и енергије приступао изградњи, својим личним заузимањем, обележавајући коцима на самом земљишту облик будуће зграде. У овом послу није било шале. „Кнез Милош је одмах у почетку о једном у земљу укопаном диреку закивао чентеле, да обеси мајстора ако грађевина рђаво испадне“.² Зидане је извођено под строгим надзором Томе Вучића-Перишића и дунђери-на Хаџи-Николе Живковића који је као главни технички стручњак остваривао Милошеве идеје, састављао предрачунае и остале потребне техничке елаборате, изводио радове и вршио стручни надзор на лицу места.

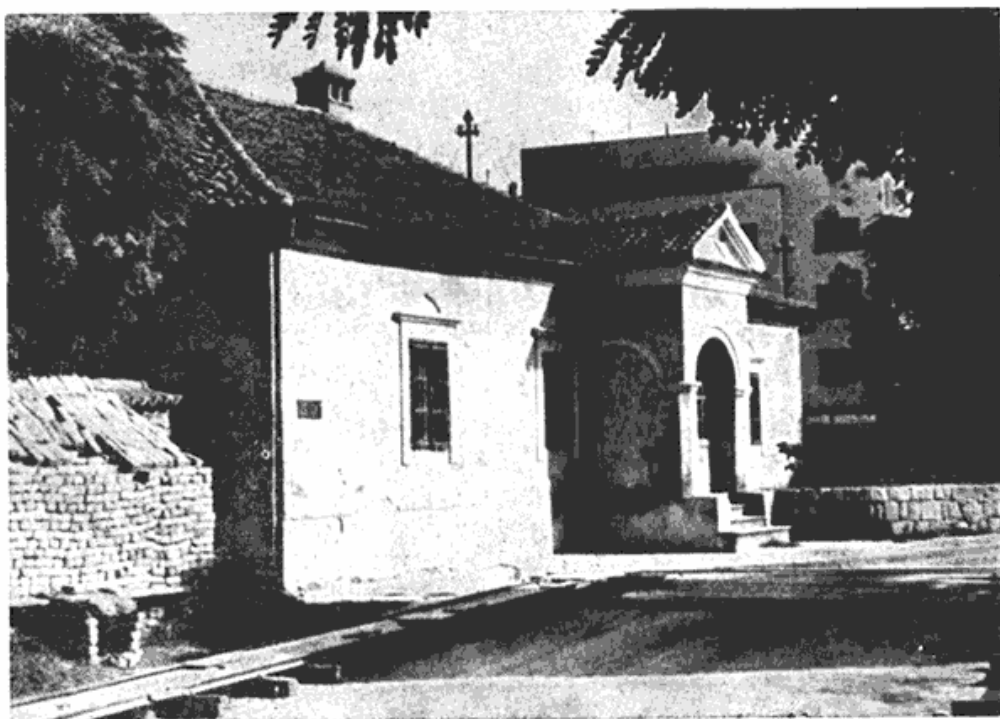
Но, иако се кнез Милош лично залагао у изградњи својих домова, иако је Хаџи-дунђерин — доцнијим поколењима познат под именом Хаџи-Неимар — као искусни грађевинар-предузимач, остваривао кнежеве жеље, вероватно је у свему томе постојало и неко треће лице, које је стварало архитектуру коју је Милош захтевао а Никола изводио. Нисмо склони веровању да су за успешна архитектонска обликовања заслужна само ова два човека.

У изградњу самих објеката улаже се у ово време много више новаца, што се, наравно, одмах испољава и на самим зградама. Оне су и веће и лепше и чвршће, јер, да се изразимо језиком оног

¹ Арх. С. М. Ненадовић и арх. Д. Ст. Павловић, Преглед рада Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије (1950—1953). Зборник заштите спо-

меника културе, књ. IV—V, Београд 1955, 341—378.

² Сретен Ј. Поповић, Путовање по Новој Србији (1878—1880) СКЗ. Бгд. 1950, 74.

Сл. 1 — Божићева кућа, пре предузимања конзерваторско-рестаураторских радова

времена, „свако без разлике зданије, да би се могло назвати савршено, мора бити дуговечно, удобно и лепо“. Овим је речима професор Емилијан Јосимовић окарактерисао основна својства „художества архитектуре грађанске“, то јест „подизања зданија за обитавање и разне друге потребе и послове у грађанском животу“, у свом уџбенику за ученике Лицеја 1860 године.³ Као најутицајнији и најимућнији, разуме се, да је кнез Милош први почео на овај начин да гради конаке и друге зграде, за себе лично и за државне потребе, а затим су градили и појединци, већином имућнији трговци.

Сада су зидови много масивнији — дебљи и чвршћи. Нису више од плетара или ћерпича, у бондручној конструкцији. И док се темељи и подруми и даље граде у камену, зидови приземља често су комбиновани од камена и цигле, а они у спрату потпуно су од цигле. Цигла је печена, одређена и устаљена облика, од 30 до 35 см. дужине. Бондрук и поједини дрвени делови још су за извесно време делимично сачува-

ни, јер зидари још нису постали потпуно вични овом новом начину зидања. Унутрашњи лаки преградни зидови, иако грађени у новој цигли, најчешће су углављивани вертикалним хрстовим ступцима међусобно повезаним косницима, док су се у дебелим спољним зидовима и даље задржале греде које их прстенасто повезују и окружују — појасеви и сантрачи — као што то данас чине бетонски серклажи.

Доскора се сматрало да је Нови конак кнеза Милоша, или како се још чешће назива, Конак кнегиње Љубице у Београду, прва грађевина овога времена зидана по овом начину — од, такозваног, тврдог материјала. Радови на овом конаку отпочели су 1829 године. Међутим, професор Бранислав Којић утврдио је да је још 1824 године на сличан начин подигнута кућа Кнежевог лекара Ромите, таста др. Куниберта — позната под именом „Докторова кула“. Она и данас постоји у склопу зграда Душевне болнице, код Губеревца.

Архитектура конака, па и осталих зграда које кнез Милош подиже, на првом месту у Београду, припада једном прелазном периоду и мешавина је старије источњачке и новије западњачке

³ Емилијан Јосимовић, *Грађанска архитектура и грађенџ путова*, Бгд. 1860, 11.

Сл. 2 — Божићева кућа, после извршених конзерваторско-рестаураторских радова

архитектуре. Док је основа и даље задржала, углавном, симетричан балкански облик, са средишном, највећом просторијом из које се издваја дивана и из које се иде у сва одељења унаоколо, са посебним оцаклијама између соба — у начину зидања и обради зидова и плафона јављају се нови елементи и декорације спољних и унутрашњих делова ренесансно-барокних стубова, пиластера, шамбрана и других профила. При томе, још су се задржали стари облици еркера, стреха, димњачких глава и шаролико бојење на источњачки начин. Нови грађевински материјал није одговарао старој конструкцији балканске куће, услед чега је цео овај период у грађевинарству оправдано и назван прелазним.

Оваквом се архитектуром одликују и наше три зграде о којима ће овде, посебно о свакој, бити говора, оним редом којим су оне и обнављане. То су: зграда Милоја Божића (Музеј позоришне уметности) у Господар Јевремовој улици бр. 19, Милошев амам у саставу некадашњег Здања иза Финансиског парка у Гепратовој улици и Конак кнеза Милоша у Топчидеру (Музеј Првог српског устанка).

Зграда Милоја Божића у Господар Јевремовој улици бр. 19

На дунавској падини, у крају који се некада звао Зерек, а данас Јованова Пијаца, до Доситејевој Велике школе, налази се у Господар Јевремовој улици бр. 19 зграда за коју се зна да је подигао Милоје Божић, богати трговац стоком, пословни ортак кнеза Милоша. Изгледа да је то онај исти Милоје Божић из Чумића у Крагујевачкој нахији који је био ученик Велике школе, а који је умро у Београду као члан Апелационог суда за владе кнеза Александра Карађорђевића.⁴ У малтеру, на траци у тимпанону изнад улазног трема постоји натпис: „18 М. Г. Б. 36“. Он се односи на годину грађења — 1836 — раздвојену иницијалима — М. Г. Б. — сопственика зграде. Зграду је, међутим, откупио нешто доцније један други угледни београдски трговац и извозник Риста Хаџи-Поповић. Његови су потомци користили овај дом све до Првог светског рата. Од тада ова господска кућа пада

⁴ Константин К. Ненадовић, Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, Споменница, књ. I, Веч, 1883, XII.

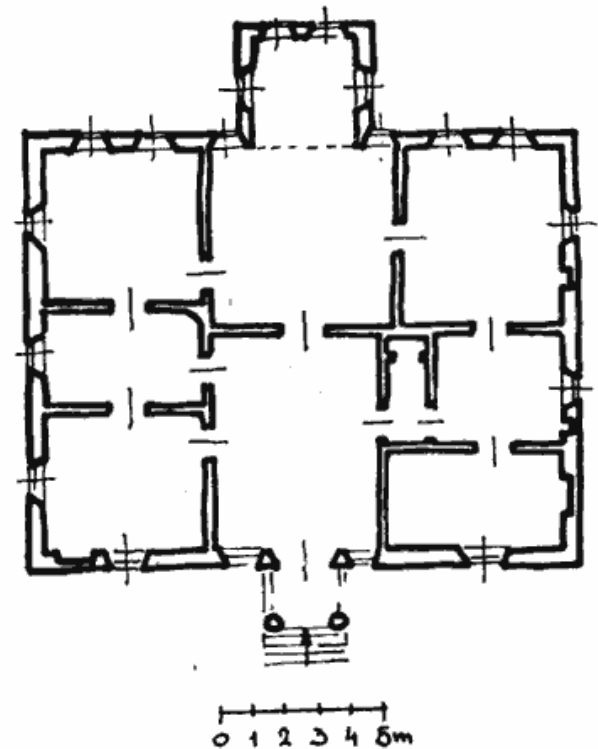
у општинске руке. Запуштена и разорена, она је претворена у магацин.

Када су се одмах после рата доселили у Београд познати вајар Тома Росандић и његова супруга Мара, која је била уметнички фотограф, Општина им је за стан и атеље уступила ову зграду 1920 године, с тим да је они сами преправе и оспособе за своје потребе. Од тога времена па за пуних тридесет година, ова зграда постаје уточиште београдских уметника и тесно се везује за развој наше ликовне уметности уопште, у периоду између два рата. Око Томе Росандића окупљали су се и други наши уметници, а када је 1924 године он напустио ову зграду и прешао у свој нови дом (ул. Јљубе Јовановића на Сењаку) који је градио инспиришући се распоредом зграде у Јевремовој улици, у ову су се уселили разни други вајари и сликари. Они су сваки у свом одељењу становали и радили, сакупљали се и већали. У највећој, средњој просторији држане су многе бурне седнице Удружења ликовних уметника. Ту се дискутовало, брањена су различита схватања, борило се, а више пута су зими у целој кући припремани и одржавани скромни, пуни топлине уметнички дочеци Нове године. Није ни чудо што је ова зграда била позната под именом „Уметничка кућа“ или још чешће „Сликарска кућа“, са каквим-таквим атељеима, којих је у Београду било у то време врло мало. Кроз ову зграду, то можемо слободно рећи, прошли су скоро сви наши ликовни уметници у тешким годинама свога успона, све до 1951 године када су морали дефинитивно да напусте зграду да би се преуредила и уступила новооснованом Музеју позоришне уметности НР Србије⁵.

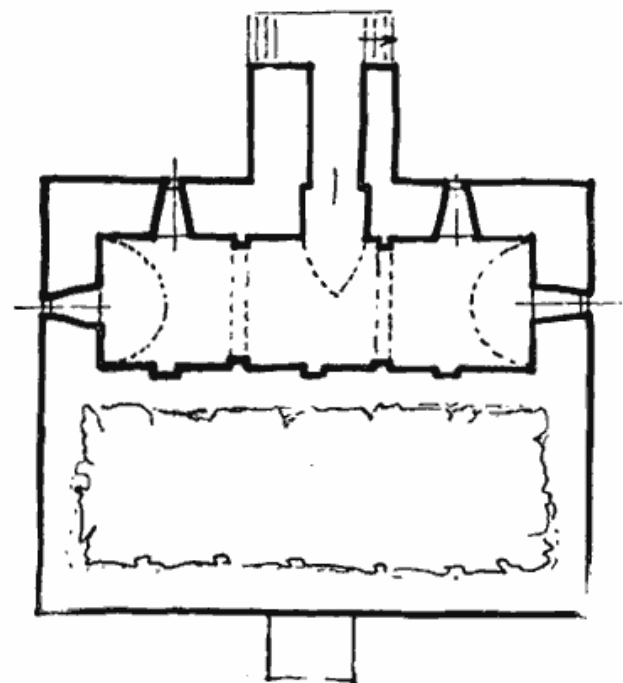
Грађевина је претрпела многе измене, поготову док је она била „Уметничка кућа“ и док су њене просторије служиле многим уметницима у исто време и као стан и као сликарски и вајарски атељеи. Неки зидови су избијани

⁵ Основни подаци добијени су од публицисте Војина Ђорђевића, академика Томе Росандића, скулптора и његове поч. супруге Маре и сликарке Лепосаве Павловић.

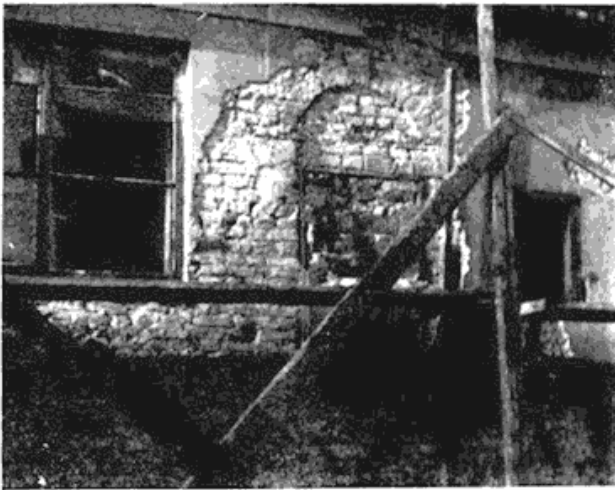
ПРИЗЕМЉЕ

ПОДРУМ

Сл. 3 — Стара зграда у Господар Јевремовој 19. Позоришни музеј. Божићева кућа, основе приземља и подрума

Сл. 4 — Божићева кућа, отвори на фасади, у току радова

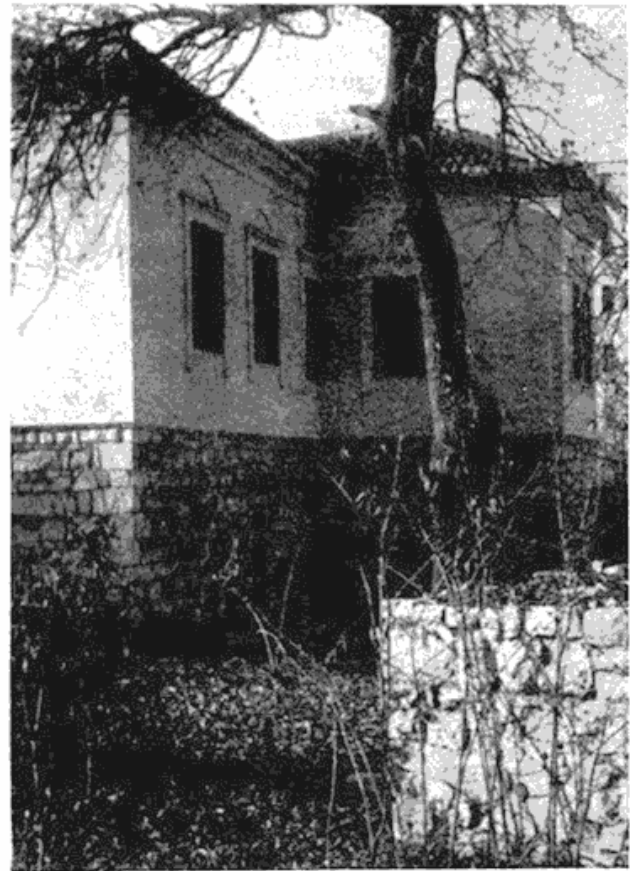
Сл. 5 — Божићева кућа, задњи изглед пре предузетих радова

и две собе претваране у једну просторију а неки простори су преграђивани. Многа врата која су некада спајала поједина одељења, доцније су била затворана, с обзиром да је требало да свака соба буде издвојена у засебан атеље.

Да би се створила што повољнија светлост за рад, већина прозорских отвора је измењена на тај начин, што су извесни отвори зазиђивани, а већи део повећаван, било појединачно, било спајањем два прозора у један. Изузев прозора са предње стране зграде, неколико њих са задње и једног са леве фасаде, сви су остали прозори потпуно нових облика, страни архитектури зграде. Ову је архитектуру био изменио и издигнут кров у средини задњег дела зграде. Кроз застакљено надвишење продирала је велика количина северне светлости у највећи скулпторски атеље. Његова је таваница на тај начин постала знатно виша. Дрвена галерија према средњем зиду употпуњавала је потребе једне овакве радионице. Зазидани су били луци улазног трема а у предњи лук била су убачена застакљена врата.

⁶ На основу припремљеног елабората и под сталним надзором конзерватора арх. Доброслава Ст. Павловића, грађевинске радове у укупном износу од око 3.000.000 дин. изводио је Младен Милановић, грађевинар из Београда, са групом својих мајстора, почев од октобра 1951 до септембра 1952 год.

Приликом конзерваторско-рестаураторских радова, извођених на овој згради крајем 1951 и током 1952 године,⁶ стало се на становиште да се зграда што

Сл. 6 — Божићева кућа, задњи изглед после извршених радова

више врати у своје првобитно стање и као таква, а уз минималне адаптације, оспособи за потребе Позоришног музеја. При томе се тежило да се основни елементи и облици сачувају у оригиналу путем конзервације, или обнове на првобитан начин.

Уклањањем свих измена о којима је раније било речи и дограђивањем оних елемената који су били уклоњени, обновљен је првобитни распоред: Преко отвореног трема улази се у пространо претсобље — хол у средишту зграде — око кога се ређају поједина одељења. Са десне стране су три собе. У средњу се улази кроз мали претпростор с оцаклијом у чијој је дрвеној таваници остављен отвор за излаз на таван. У друге две собе улази се из ове средње. На левој страни зграде, такође, су три собе, с том разликом што се њихове величине донекле разликују од оних на другој страни и што се пред средњом собом не налази претпростор. Предња соба на овој страни непосредно је везана са претсобљем. Иза претсобља, у средини зграде, налази се највећа соба. У њеном дну издиже се на једном степену диванана.

Кад је обијен сав малтер са унутрашњих зидова, могло се утврдити који су делови првобитно грађени, а који презиђивани и дограђивани.

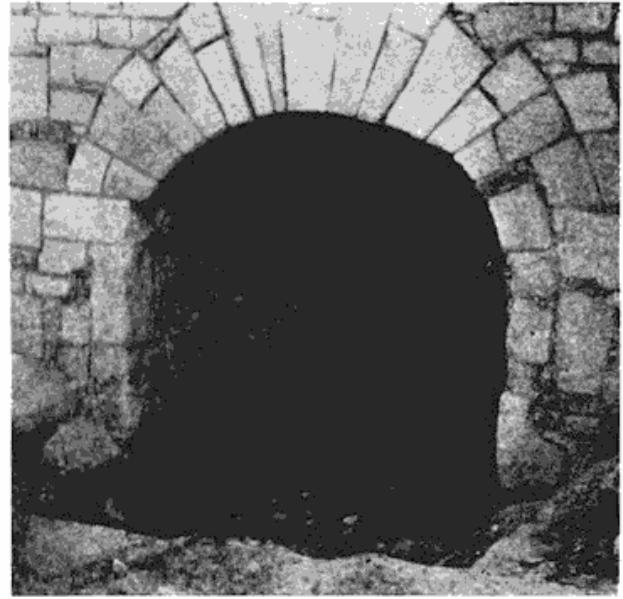
С обзиром да је било већих прекрајања и пробијања отвора, морало се, у извесним случајевима, послужити и аналогичном, јер се пошло од оправдане претпоставке да су сви прозори били истог облика и величине. Тачно је утврђено да у предњој десној соби првобитно и није био пробијан други прозор. С тога је на овом месту и остављена ниша. У још неколико одељења отворене су ново откривене нише разних ширина. И оцаклија је добила свој првобитни облик с великим лучним отвором који је био зазидан према свом малом помоћном одељењу између претсобља и средње десне собе. Президана су и доведена у исправно стање два димњака. Капа већег димњака постојала је и раније. Уклоњени су остали накнадно пробијени димњааци.

Приликом испитивања преградних зидова видело се да је њихов дрвени костур — који их је, уствари, и држао — при земљи потпуно иструлило, тако да су се сви зидови, без икаква стварна ослонца, држали један за други и висили о таванску конструкцију. Примећена је једна чудна појава. Изузев спољних масивних зидова распона око 12,50 м., у унутрашњости зграде није било ниједног такозваног средњег носећег зида који би примио таванско оптерећење. Напротив, поред своје сопствене тежине и тежине крова, таванска конструкција је морала у знатној мери да прихвати и оптерећење ових унутрашњих зидова чији је ослонац постао несигуран. Под дејством терета у знатној мери су се извиле тавањаче, а плафони добили трбухе, јер се није ни рачунало да ове тавањаче приме толико оптерећење. Сматрало се, да ће се цео сплет греда држати сам од себе, чему имамо и да захвалимо што се цео кров није срушио у кућу. Нова је ситуација наступила тек пошто су греде преградних зидова иструлиле и изгубиле своју моћ ношења. Зато су се морали порушити сви преградни зидови, неисправне и иструлиле греде заменити новим, здравим и поново цео костур президати циглом. Том је приликом, из предострожности, подупирана у току радова таваница, претресене су цела таванска и кровна конструкција, неисправна грађа је замењена новом, а повијене тавањаче исправљане су гвозденим затегама. На местима где се греде нису могле вратити у првобитни положај, извршена је делимична корекција ових улегнућа путем рабицирања и прикивањем подметача од летава и гредица. Преко ових подметача ударен је малтер, односно ћерамида. У тавану је урађен каратаван од дасака и блата.

У подрум се улази споља, са супротне доње стране зграде. Он свакако претставља нешто посебно и занимљиво, што одваја од горњег дела зграде. Овај подрум, чији масивни камени зидови од ташмајданских тесаника достижу дебљину од 180 см., засведен је полуобличастим сводом, који је пиластрима по-

Сл. 7 — Божићева кућа, улаз у подрум, пре радова

Сл. 8 — Божићева кућа, улаз у подрум, у току радова

дељен у три приближно једнака квадратна поља. Испред средњег поља је улазни простор, такође засведен. До њега се споља силази са неколико степеница. У спољним зидовима су дубоки прозорски продори с преломљеним сводом, преграђени гвозденом решетком. На средини осталих зидова видимо мала удубљења — нише, над којима је шиљати лук.

Сви ови елементи — димензије, начин грађења, обрада и стил — не одговарају у потпуности згради подигнутој над овим подрумом 1836 године. Знајући да је у овом крају Београда, од Зерка наниже ка Дорћолу, постојао читав низ ранијих масивних грађевина из турског или аустријског времена, и да су на остацима њихових засутих темеља и подрума, око којих је земљиште за калдрму било много ниже, подизане, по опису Сретена Поповића, „одозго над њима куће од новије направе“⁷ — верујемо да је Милоје Божић сазидао своју кућу на неком таквом постојећем подруму. Можда је овај подрум припадао и једној од зграда Везирова двора, који је у осамнаестом веку постојао у

непосредној близини наше зграде — ту према Бајракли џамији. По извесним елементима својственим исламу — преломљени свод и шиљати лук — доњи део ове грађевине могао би се приписати Турцима.

Иако је овај подрум постојао и пре поменутих радова из 1951/52 године, о њему сада говоримо као о нечем новом, о чему се раније није много знало, нити му се придавао неки значај, јер је коришћен као подрум за дрва, угаљ и оставу разних отпадака. Поред тога, његови су зидови, иако од камена, били прекречени, па делимично и малтерисани. Сви су прозорски отвори били деформисани накнадним презиђивањем и зазиђивањем. Прилаз је у знатној мери био насут.

И сам спољни изглед зграде претрпео је многе измене. Фасада је добила у својој лепоти када су се уклонили накнадно пробијени велики прозори и када су се на мирној и једноставној површини зидова појавили мањи, једнообразни и издужени прозори. Њихови оквири имају неку чудну профилацију. То је мешавина једне наивне и примитивне за нас нове ренесансе (мислимо на шамброне са истакнутим вертика-

⁷ Сретен Ј. Поповић, *op. cit.* 94.

лама) и старог шиљатог лука познатих источњачких облика (мислимо на удубљења више прозора). Све је то изведено у малтеру, на исти начин на који су и остали постојећи прозоци били декорисани. Обновљен је, такође, масивни венац. Он има прилично елемената класичне профилације.

Фасаду је у знатној мери освежио откривени камени сокл зидан нешто тесаним, а нешто притесаним каменом, који је на угловима и око отвора био боље обрађен. Спојнице су испуњене мешавином у коју је стављан млевен камен, тако да њена боја није много потамнела, нити је добила метални сјај услед додатка цемента. Спољна површина овог везивног материјала нешто је увучена и покрива целу површину спојнице, негде шире, негде уже, тако да камен још више долази до изражаја.

Поред чисто естетских и визуелних квалитета које има камени сокл на овакав начин обрађен, постигнуто је освежење камена и у квалитативном погледу. На основу петрографских и технолошких анализа утврђено је да је овај сарматски кречњак, иако фосилисан, порозан и прилично неотпоран према дејству атмосферилеја. Он је на појединим местима механички распаднут, влажан и трошан, нарочито на оним местима где је постојало јаче сливање површинске воде. Овој растрошености је допринело и дотадашње малтерисање камена, с обзиром да је вода, залазећи под испрскани малтер, продирала у поре кречњака и механички га разарала приликом каснијих смрзавања у самим порима. У подрумским зидовима зграде допринело је растрошености камена и капиларно пењање воде, а нарочито неизолованост ових зидова од влажне земље. Ради свега овога препоручено је да се камен не покрива малтером, нити премазује битумијом, јер камен не би могао дисати, а у њему би се и даље задржавала затечена влага.⁸ Површина камена очишћена је металним четкама и лаким ударцима назубљена чекића, а поједино распаднуто комађе замењено

је другим здравим. Ослобађањем каменних површина — како споља на соклу, тако и изнутра на зидовима подрума — влага је у знатној мери била у могућности да избије из зида и да са површине камена изветри. Немогуће је било у потпуности исушити ове зидове од скоро два метра дебљине, поготову с тога што њихов пресек није хомоген — у потпуности од камена. Каменом је зидано спољно и унутрашње лице, док је средина испуњена трпанцем, са много земље.

Приземље је, међутим, исушено у потпуности. Над каменним зидовима подрума и сокла, зграда је у ламелама поступно цела пресечена хоризонталном изолацијом. Ова је изолација изведена на тај начин што је извршена замена три реда обичне опеке зидане у малтеру, циглом која је замакана и напана битулитом и таква озидана малтером у чијем се саставу, такође, налази битулит.

И даске за патос и потпатоснице одоздо су мазане битулитом, а затим полагане на сув песак. Слично је урађено и са подом од цигала у подруму. Одатле је избачена сва влажна земља и замењена сувом шљаком. На овај је начин извршена изолација. Са подрумом је урађено оно што се најбоље могло. Он је у знатној мери исушен.

Још је један детаљ спречио влажење спољних зидова, нарочито у њиховим горњим деловима. Са целе зграде уклоњени су олуци. Да се вода у овом случају не би сливала са ћерамида низ венац и фасаду, с обзиром да не постоји настрешница, постављени су под сваку доњу ћерамиду у првом реду повијени лимови облика саме ћерамиде. Нешто истурени, они спречавају свако подливање, а како су испрскани у тону фасаде, готово се и не примећују. Њихова примена показала се врло корисна.

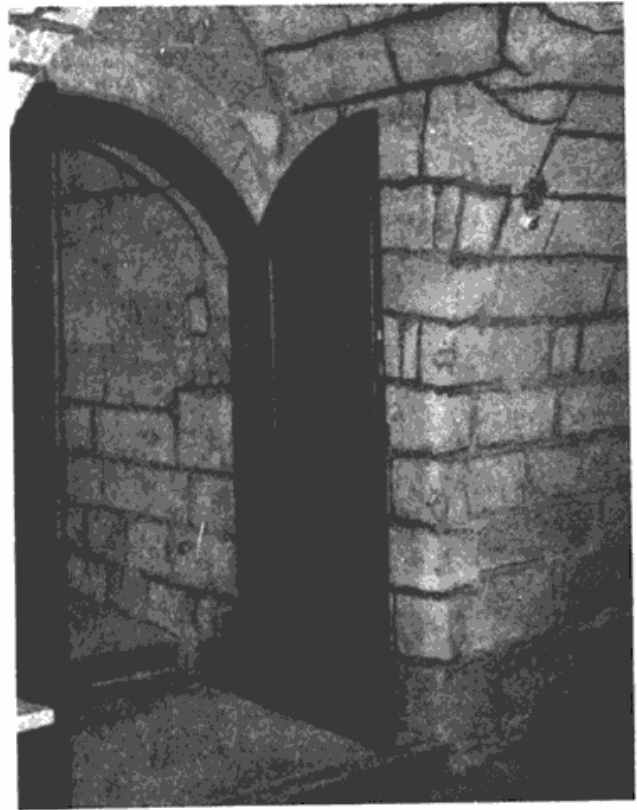
Правилним каналисањем околног терена, патосањем у цигли околу целе зграде, осигурањем прилаза подруму, постављањем сливника, одводних канала и отвора на огради за отицање воде,

каменог материјала зграде у Господар Јеврема ул. 19 и Цамије у Београду, Бгд. 1951.

⁸ Инж. М. Јањић и инж. С. Карамата, Извештај о стању и предлози за очување

исправљени су сви ранији недостаци и спречено је даље продирање воде у подрум и темеље зграде.

Употребљене боје сличне су онима које су откривене на самој згради, у првобитним слојевима. Тако је за фасаду употребљен светло жути тон природног камена, млевен, а затим прскан на зид. Приликом љуштења нађено је више слојева жуте боје. Једно је време зграда била обојена црвено, што већина нас још памти. Плафони су обојени бело а затим светло пепељасто, између жутог и сивога. Столарија је у већини случајева нова. Врата и прозори су обрађени по угледу на некадашње. Обојени су масном бојом труле вишње. Таква је била првобитна боја. Приликом доцнијих фарбања ређали су се разни жути, сиви и зелени слојеви. Гвоздене решетке на прозорима, са ружицама у крстовима, допуњене су и обојене на исти начин. Патоси у собама нису фарбани. Остављени су светло, у природној боји дрвета. То је нов бродарски

Сл. 10 — Божићева кућа, данашњи изглед подрума

Сл. 9 — Божићева кућа, подрумски прозор у току радова

под од ужљебљених дасака. У претсобљу, трему и подруму изведен је под од црвених цигала, изглачаних једна о другу. Оне су полагане по две и две управно једне на друге, подражавајући на тај начин квадратна поља.

На овај је начин рестаурирана зграда за коју професор Којић сматра да претставља јак прелаз ка западњачком обликовању спољне архитектуре. Тај је прелаз изражен у профилисаном венцу који је заменио избачену стреху — до тога времена карактеристичну — и прозорима који нису више повезани у хоризонталном низу. Што се пак тиче распореда основе, ту се још увек испољава наслеђена диспозиција симетричног типа.⁹

Како је зграда у непосредној близини Доситејеве Велике школе, то је де-

⁹ Бранислав Ђ. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Просвета, Бгд. 1949, 77.

лимитно око целог имања подигнута, ниска камена ограда, која ову неправилну парцелу издваја од пијаце и улице. Приликом садашњих радова поправљена је ограда у делу око зграде Милоја Божића, а током лета 1953 и 1954 године освежена је и поправљена фасада зграде Доситејева и Вукова музеја, надзидана је решеткаста ограда, проширене су стазе око зграде и просечене друге путање које везују овај Музеј са Божићевом кућом — односно Позоришним музејом.¹⁰

За сада је наша зграда на самој Јевремовој улици. Непосредно испод ње су Јованова Пијаца и јавни клозети који задиру у њену башту. Када се урбанистички буде решио цео овај крај, у њему ће на првом месту доћи до изражаја културни споменици турског и српског периода, у времену од седамнаестог до деветнаестог столећа. То су Шеих Мустафино тулбе испод Универзитетског парка, Доситејева Велика школа и Божићева зграда у Господар Јевремовој улици и Бајракли џамија нешто даље према Калемегдану. Том ће се приликом регулисати и окука коју чини Јевремова улица баш код Доситејева и Божићеве зграде.

Ова зграда у Јевремовој бр. 19 данас је адаптирана за потребе Музеја позоришне уметности НРС.¹¹ У ту сврху извршени су извесни посебни радови, али они нису пореметили наше конзерваторско-рестаураторске принципе. Замагљена су окна, унаоколо, испод плафона причвршћена је профилисана летва за вешање слика, како би се зидови сачували од неизбежног оштећења, спроведена је електрика у средиште сваке таванице и пода ради флуоресцентног осветљења просторија и витрина, уграђено је мноштво прикључака за осветљење витрина и загревање

радиаторима, у међупростор са оцаклијом постављен је умиваоник. Два одељења са десне стране (једно са улице) опредељена су за канцеларије. И подрум је намењен изложби предмета којима, наравно, не шкоди влага. Ширина стаза уз десну страну зграде и изванредан број степеница омогућују погоднији прилаз овом делу Музеја.

Милошев амам у саставу некадашњег Здања

На празном земљишту из Гепратове улице, на савској падини, баш према Вазнесенској цркви, а иза комплекса зграда Министарства финансија и старих касарни у улици Кнеза Милоша, налази се амам који је припадао Кнезу. О самом амаму немамо довољно података, али нам је познато да је био у саставу Здања намењеног Кнежевом двору, односно беговима — како су у то време називали Кнежеве синове Милана и Михаила.¹² Изгледа да Кнез није ни становао у Здању. Када би долазио из Крагујевца или Пожаревца, он би радије отседао у Топчидеру, у миру и што даље од Турака. Здање је, међутим, коришћено за Министарство финансија и друге неке управне установе и све до Другог светског рата, када је бомбардовањем срушено, било је познато под именом Старо министарство финансија.

Оно је прађено прилично дуго; много дуже од осталих Милошевих здања — од 25 августа 1829, до 30 октобра 1836 године. Има података на основу којих се зна да је на подизању самог Здања утрошено 142.482,28 гроша (24.496 златних динара) а на уређењу „башче“ 10.245,25 гроша (2.049 златних динара).¹³ Све је ово изведено под руководством Хаџи-Николе Живковића.

Посебно, о историјату самог амама

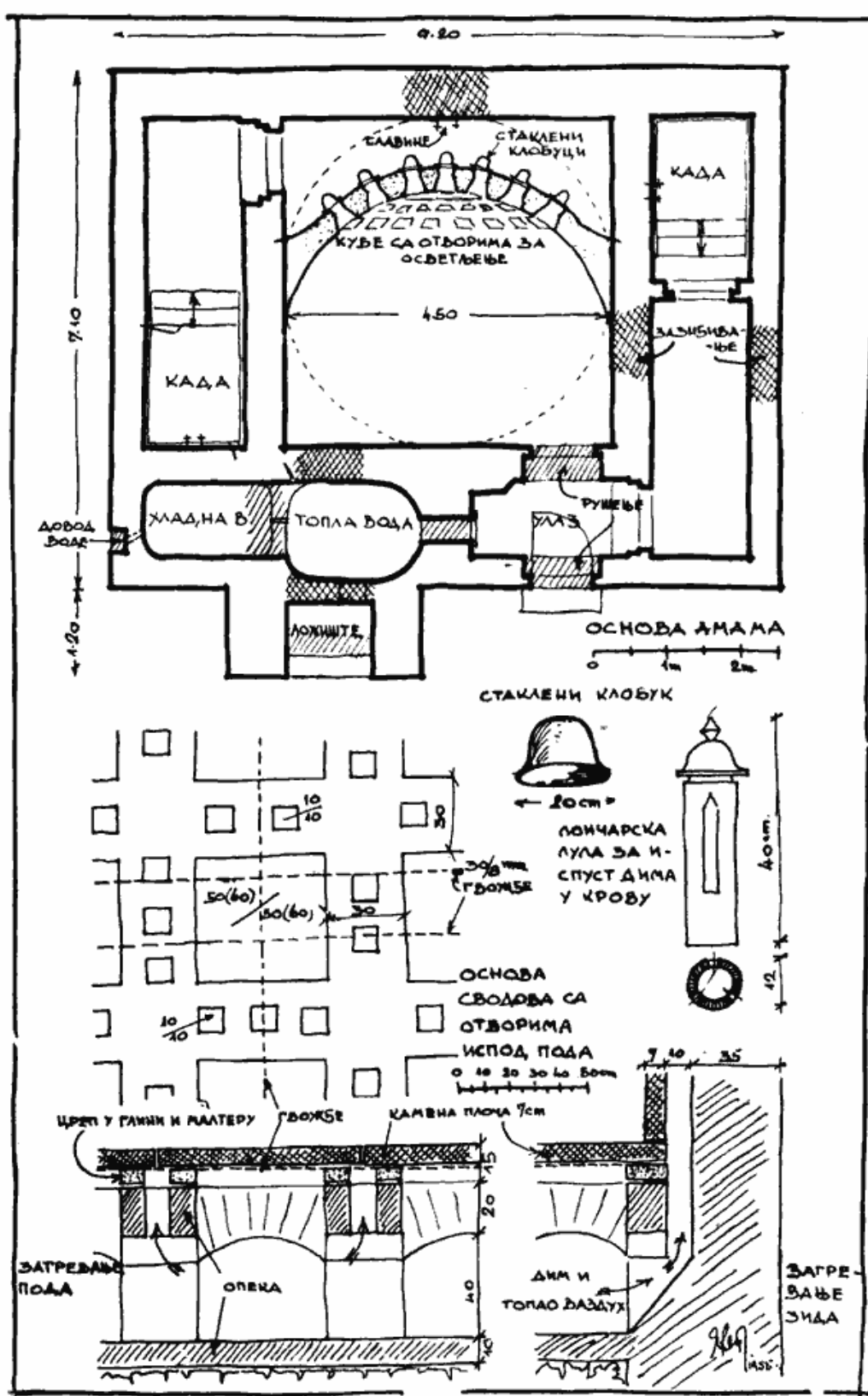
¹⁰ Радовима је руководио конзерватор арх. Д. Ст. Павловић.

¹¹ Да ли је баш ову зграду требало да добије новоосновани Позоришни музеј, или неко други? — Мишљења смо, да би у њој боље био смештен грађански амбијент тек ослобођене Србије, уметничка кућа уопште, музеј атељеа или, најзад, дом музеалаца, тим

пре што су њене просторије већ данас тескобне за Музеј позоришне уметности, услед чега Божићева кућа није ни могла доћи до свог пуног изражаја.

¹² Сретен Ј. Поповић, *op. cit.* 74.

¹³ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, I, Бгд. 1901, 761.

Сл. 11 — Амам, основа и детаљи

не можемо ништа више рећи. Иако је познат под именом Милошев амам, тешко је веровати да се у њему кнез Милош купао, с обзиром да у Здању није ни станао.

Систем бања по принципу амама био је познат још старим Римљанима. То су чувене терме (thermae), код којих се ваздушним каналима загревају у исто време и вода и просторија. Међутим, амама код нас су турског, односно арапског порекла, и њихово име „хамам“ јесте арапска реч (hamme) и има исто значење што и thermae — то јест купатило.¹⁴

У време Турака било је у Београду седам јавних амама, а у доба аустријске окупације у осамнаестом веку четири. Др. Душан Поповић сматра, да је највећи и најбољи био, вероватно, онај који су држали Јермени и који је од 1727 године био преуређен „на хришћански начин“.¹⁵ Од свих ових амама није ниједан до данас сачуван. Једино је испод Ружице цркве, у Доњем Граду према Небојши кули остало нешто порушених зидова једног турског амама. Амама из Милошева времена рађени су, разуме се, по угледу на затечене турске амаме.

Наш амам припада типу мањих и скромнијих амама чија архитектура није монументална. Он је грађен од цигле, а не од тесана камена или седре (сиге); није двојан (за мушкарце и жене), нити је за јавну употребу. По намени, облику и величини, најсличнији му је амам који је кнез Милош у то исто време саградио уз свој Нови конак — Конак кнегиње Љубице — 1836 године, пет година по завршетку самог Конака.¹⁶ Извесна је разлика, ипак, приметна. Амам уз Нови конак потпуно је урастао у зграду. Он сам по себи не

би могао опстојати. Амам уз Здање могао би опстати и без своје матичне зграде, иако се по траговима темеља види да је извесним својим одељењима био са предње стране везан са Двором, вероватно ради угодније унутрашње комуникације. И данас када Здања више нема, види се да је амам независан.

У Брестовачкој Бањи саградио је кнез Милош засебну зградицу за свој амам, у близини конака.¹⁷ Овај амам је још мањи, једноставнији и састоји се само из једне засведене просторије. За разлику од остала два, он је споља обложен каменим плочама.

Амам из Финансиског парка има све оне основне делове и просторије за које Андрија Крешевљаковић тврди да постоје у сваком амаму: шадрван (чекаоница и гардероба), капалук (просторија за одмор после купања), халвате (просторије за купање), хазну (резервоар за воду) и ђулхан¹⁸ (ложионица и предњоме просторија одакле се ложи).¹⁹ Већина је ових амама у прилично бедном стању а редак је онај који и данас функционише на првобитан начин. Ако прегледамо књигу коју је о турским амамама написао арх. Кемал Ахмет Ару, из Истамбула,²⁰ уверићемо се у коликој су мери амама у нашој земљи били под утицајем оних у Турској, иако су наши, сасвим природно, у већини случајева знатно скромнији.

Стање Милошевог амама у Београду било је 1952 године прилично бедно. Он већ давно није употребљаван као амам, и прилично је преправљан, руиниран и запуштен. У последње време коришћен је и као обичан магацин. Уз њега је дограђивано више одељења, уствари шупа. Ту су били повећи свињац и војнички нужници. Испред амама је бацано ђубре, а иза њега је и сада

¹⁴ Хамдија Крешевљаковић, *Бање у Босни и Херцеговини (1462—1916)*, Светлост, Сарајево 1952, 10.

¹⁵ Душан Ј. Поповић, *Србија и Београд*, СКЗ, Поучник XII, Бгд. 1950, 176.

¹⁶ Михаило С. Петровић, *Београд пре сто година*, Бгд. 1937, 97.

¹⁷ Арх. Иван Здравковић, *Споменици културе у Брестовачкој Бањи*, *Гласник Етнограф. инст. САН* I/1—2, Бгд. 1952, 437—438.

¹⁸ Све су ово турски називи који су и данас у употреби претежно код муслиманског живља у Босни, Херцеговини и Македонији, па и у јужним деловима Србије, на оно мало места где су се амама и до данас сачували.

¹⁹ Хамдија Крешевљаковић, *op. cit.* 25.

²⁰ Kemal Ahmet Aru, *Türk hamamları etüdü*, Istanbul Teknik Üniversitesi, Nimarlık fakültesi, Istanbul, 1949.

истоварено мноштво пољопривредних справа. Цео овај терен, заклоњен уличним зградама, потпуно је неуређен и обрастао у коров. Одлучено је да се са зграде отстрани све што је током времена мењано и додавано, да се задрже и конзервишу сви оригинални делови, а при томе да се целокупна зграда заштити од спољних, атмосферских утицаја, да јој се, на тај начин, да спољни првобитни облик, а да изнутра свако може да уочи како је амам некада функционисао. На тај начин, свако ће стећи јасну слику начина на који се у њему некада купало и парило — куда се доводила вода, како се она загревала и спроводила на одговарајућа места, на који су се начин загревале просторије, њихови подови и зидови, куда су одлазили употребљена вода, пара и дим, одакле су се осветљавала поједина одељења.

Благодарећи сличности овога амама са другим постојећим амамима у земљи (Београдски град, Врање, Вучитрн, Куманово, Манастир Манасија, Мостар, Почитаљ, Призрен, Приштина, Прокупље, Сарајево, Скопље)²¹ — мислимо на сличност у систему, функционисању и појединим детаљима — били смо у стању да схватимо цео процес рада и код овог амама, па да извршимо чак и потребне исправке и додатке на њему, у намери да му вратимо извесне првобитне делове, по нашем схватању, неопходне за овакву врсту конзервације.

Амам кнеза Милоша у Београду овако је изгледао: Један мали улазни простор води у свлачионицу и средишњу просторију. Високо на зиду, према резервоару са водом, налази се полукружно прозорче кроз које се контролице стање воде. Из свлачионице се улази у прву просторију с кадом правоугаона облика до чијег се дна силази степеницама. Друга када је са супротне стране. До ње се долази преко главне просторије. Та средишна и највећа просторија служила је за парење и одмор. Њен је

²¹ Конзерватор је обишао поменуте амаме у земљи и на тај начин их једне са другима упоредио. Изузев оног у Вучитрну, остали су или престали да функционишу на првобитни

облик квадратан, с обзиром да је одељење засведено плитким кубетом пречника 4,50 м. конструкције изведене од концентрично поређаних цигала, са 37 малих четвртастих отвора поклопљених стакленим клобуцима. Сва су друга одељења пресведена полуобличастим сводовима у чијим су теменима иста окна, тако да целокупна светлост у целој згради долази одозго, с крова. У последњем, истуреном делу зграде смештена је оцаклија, а између ове и главне просторије налазе се резервоари за обљена облика, за топлу и хладну воду. Испод резервоара за топлу воду налази се ложиште.

Сл. 12 — Амам, канали испод плоча

Загревање амама врши се на тај начин што се из оцаклије кроз вратанца убацују дрва у ложиште. Оно је кружно и делимично засведеног облика око једног метра у пречнику, са пет зракасто поређаних канала, који се рачвасто распоређују под целокупну површину пода, а затим прелазе у зидове зграде. Ложиште је поклопљено полуобличастим бакарним казаном. Пламен из ложишта лиже у исто време и теме казана, загревајући на тај начин воду из резервоара више њега. Казан је у сред резервоара и око њега струји вода.

Цео је под шупаљ и на дубини од начин (Приштина, Куманово, Скопље), или су ван употребе (Призрен, Сарајево), па чак и у рушевинама (Београдски Град, Врање, Манасија, Мостар, Почитељ, Прокупље).

85 см. прво је положен један ред опеке, затим су унакрсно озидани сводови шупљине 40 см., образујући између себе празнине квадратног облика величине око 50—60 см. Темена ових сводова такође су шупља. Танке камене плоче од једва 7 см. дебљине положене су на ове сводове. На додирним местима минималне површине спојене су црепићима утопљеним у глини и малтеру, пошто су претходно, преко сводова изукрштана пљосната гвожђа, ради веће сигурности.

Унутрашња страна зидова такође је шупља. На отстојању од 10 см од зида причвршћене су сличне плочице помоћу појединих цигала, које су на одређеном отстојању испуштене из зидне масе, баш за дебљину тог истог отстојања од 10 см.

Дим који се враћа из огњишта одлази у широки димњак, кроз засведену одаклију. Топли ваздух, у виду гасова и дима, струји кроз све поменуте шупљине — прво испод подова, а затим дуж зидова — да би на крају, нарочитим каналима при врху зграде, избио на кров кроз прорезе земљаних лула које вире из ћерамиде. Ради одржавања промаје проведен је и један водоравни, потпатосни канал који избија на супротну страну огњишта. Чишћење свих ових шупљина врши се повремено, пошто се претходно подигну плоче. У сводовима над просторијама уграђени су отворени канали мањег пресека. И они се у крову завршавају истим лулама и служе за отстрањење паре која се развија у унутрашњости амама.

Друга карактеристична инсталација јесте она која ову зграду и њене поједине просторије снабдева водом. Ту постоји читав систем водоводних и канализационих цеви са својим одређеним задацима. Зна се да је на око стотину метара отстојања, нешто ниже према данашњој Немањиној улици, постојао повећи бунар. Њега је војска недавно затрпала. Од амама, у правцу бунара, могао се за неких десетак метара пратити траг доводне цеви. То нам даје повода да верујемо да се амам снабдевао водом из тог бунара. Треба напоменути

и то, да је доводна цев била дрвена, издубљена и да се приликом копања наишло само на распаднуто дрво. Делимично је сачувано колено, такође од дрвета. Оно је спајало дрвену цев са бакарном цеви која се спољним жљебом пењала у резервоар. Иако су прилично иструлели, ипак су се могли наслутити основни облици ових цеви: шупљина дрвене цеви износила је око 6 см., док је она од бакра имала пречник од око 3 см. Шта је терало ову воду да се из нижег бунара пење чак у резервоар, не можемо за сада одговорити. Природни пад воде супротног је смера. Морала је постојати некаква направа, нама непознатог састава.

Вода је с горње стране улазила у највиши резервоар. У овом првом резервоару била је хладна вода. Тање одводне цеви при дну резервоара спроводиле су хладну воду у оба одељења с кадама и средишњи простор за парење. Једна лула постављена при врху преградног зида пресипала је сувишну воду из вишег у нижи резервоар, онај баш над ложиштем, у чијем је средишту казан о коме је раније било речи. И овде су при дну цеви које спровode топлу воду на иста три места, а при врху је лула која регулише отицање сувишне топле воде и спроводи је у канал. Свака када и чесма, односно „курна“, како је Турци називају, има по две славине — луле са топлом и хладном водом. У просторијама и кадама загреваним на овај начин, у којима су сви подови и зидови били топли, са двојним славинама којима је могла да се регулише температура воде, обављано је парење и купање. По броју канала у појединим одељењима закључујемо и то, да су најтоплије биле само одаје за парење и купање. Дуж обимних зидова уклесан је олук у саме плоче пода. Он просуту воду спроводи у одводни канал. Где је отицала сва ова вода, то се није могло утврдити. Једино је пронађена лула која је из самог амама испуштала воду.

Делимично су откривене камене плоче у поду, а остаци плоча на зидовима консолидовани су и тако остављени, да би се испод и иза њих јасно видели ка-

нали и чађ која се по њима нахватала. Изграђен је и казан и то само једна половина, како би се кроз остављени отвор у зиду могло посматрати округло огњиште с рачвасто распоређеним каналима који се из њега пружају, као и резервоари за топлу и хладну воду који имају заобљени облик каде. По угледу на лончарске луле које на другим амамима стрче из ћерамиде, наручене су и испечене луле за одвод дима и паре. Наручени су и нови клобуци од дебела стакла, пречника од 20 см. Они су заменили полупане стаклене плоче које су затварале стаклене цилиндричне накнадно постављене над отворима за осветљење засведених таваница. Шарени молерај у унутрашњости зграде сачуван је онакав какав је затечен. Састругано је оно што се љуштило и било поткорушено. Остали су разни тонови и мустре којима су премазивани зидови током 120 година. На местима на којима је сада вршено зазиђивање остављен је природан малтер са обележеним отвором који сам по себи говори о обиму и врсти предузетих радова.

С обзиром да је амам остао без и једних првобитних врата, уграђена су једна нова масивна храстова врата на улазу. Као углед послужила су оригинална улазна врата сличне величине, са Новог конака књегинје Јљубице. Њих је, по свој прилици, исти грађевинар, у исто време радио. На осталим отворима сада нису стављена врата. Остављени су засведени отвори са ивицама уоквиреним тесаницама. На ложишту су намештена гвоздена врата, а на излазу канала, са супротне стране, решетка.

Спољна архитектура амама обновљена је, углавном, у потпуности. Ту и нема неких нарочитих архитектонских облика нити детаља. Равни зидови без отвора омалтерисани су и испрскани млевеним каменом природне жућкасте боје. Под њима је сокл остављен непокривен, од цигле којој су омалтерисане спојнице. Ову четвртасту грађевину освежава истурена оцаклија с лучним отвором са предње стране. Она разбија једноставност пуних маса. Масивни венац, рађен по узору на класичне профиле, опасује

Сл. 13 — Амам, пре предузимања радова

Сл. 14 — Амам, у току радова

Сл. 15 — Амам, после извршених радова

испод крова целу зграду. Кровни покривач пружа најлепшу слику. Из четвороводног ниског крова покривеног ћерамидом, из које вуре земљане луле, испуштен је кровић над оцаклијом са широким димњаком, а над средишним

простором доминира пространо и плитко кубе прекривено лимом кројеним на кришке, по угледу на некадашње оловне прекриваче. На њему су концентрично усађени стаклени клобуци. Све ово заједно, поред једноставности облика и обраде и скромности у величини, одаје статичност, масивност и мирноћу, што у себи ипак носи извесну монументалност. И ова архитектура испољава ону прелазну стилску фазу која карактерише неимарство Милошевог времена. Поред источњачке концепције саме зграде, везане за њену функцију, поред свода који је над њоме, по начину грађења (цигла и малтер) и обради венца, она има и извесне западњачке елементе.

Откривањем малтера са појединих углова фасаде, омогућено је посматрање везе код опека и обраде заобљених и притесаних цигала на венцу. Друга половина венца президана је на један много примитивнији начин. Првобитни венац имао је тако лепо обрађене профиле опека, да би се могло претпоставити да је цигла и рађена у намери да остане видљива, немалтерисана.

На овом објекту, као и на згради у Господар Јевремовој улици, подметнуте су на исти начин олучасте лимене окапнице за кишцу, испод последњег реда ћерамида, како вода не би подливала и цурила низ венац и зид, с обзиром да зграда нема олука. У недостатку олова или бакра кубе је пресвучено поцинкованим лимом. Како није било података који би говорили о облику обновљеног димњака у делу над кровом, изведен је делимично само стуб позната пресека, одозго заклопљен.

Са предње и једне бочне стране открити су и конзервирани темељи других просторија везаних за амам. Оне су, вероватно, са предње стране спајале ову

²² Постојеће велике јавне зграде употребљене су извесним другим високим зградама, претежно из Гепратове улице, док је међу простор решаван приземно — у зеленилу, терасама и ниским објектима преко којих нам поглед пролеће, обухватајући целу низбрдну површину овог великог блока. Станко Мандић, Реконструкција једног блока у Београду, Пре-

зграду са Здањем, а са стране допуњавале амам можда и којом другом просторијом. С тога су на тим местима остављене видљиве везе у зиду (шморци) на које су се ови зидови надовезивали. Око амама је циглом поплочан тротоар и каналисана је површинска вода. Зграду амама су поштовали и архитекти Игњатовић, Кабиљо и Мандић, решавајући цео блок између Кнеза Милоша, Немањине, Балканске и Адмирала Гепрата улице.²²

Предвиђено је да на унутрашњим зидовима амама буду изложена објашњења и шеме. Приказаће се и ископана рачва дрвене и бакарне водоводне цеви. Све ће то употпунити слику, протумачити посетиоцима оно што гледају и што треба да виде.²³

Конак кнеза Милоша у Топчидеру

На око 5 км. од Београда, у сред зеленила Топчидерског парка, у подножју Топчидерског Брда и Дедиња, на раскрсници на којој се сустичу данашњи путеви који воде из Београда, са Топчидерског Брда и Дедиња, из Раковице и Кошутњака — груписано је неколико споменика културе, тесно везаних за име кнеза Милоша.

Поред конака, цркве, црквене зграде, сачувани су и камени споменици у самоме парку. Ови споменици не припадају чистом грађевинарству. Та архитектура има искључиво естетски карактер. Њене стилске одлике показују да су за време друге владе кнеза Милоша били већ пречишћени појмови Запада. Два обелиска из 1859 и 1860 године, као и чесма из 1860, првобитно постављена на Теразијама у самом Београду, то најбоље потврђују.

На који је начин уређен мочварни Топчидер — некадашњи чаир за ис-

глед архитектуре 2, Београд 1945, 40—42.

²³ На основу припремљеног елабората и под сталним надзором конзерватора арх. Д. Ст. Павловића, грађевинске радове у укупном износу од око 900.000 дин. изводио је Младен Милановић, грађевинар из Београда, са групом својих мајстора, почев од октобра 1952 па до маја 1954 год.

пашу везирових коња, како је Топчидер постао Милошево пребивалиште са мноштвом грађевина подигнутих тридесетих година прошлога столећа — постоје многа писана документа из онога и доцнијег времена. Све је то мање више познато: и преписка коју су с Кнезом водили Петар Лазаревић, Стеван Пазарац и Тома Вучић-Перишић, почетком 1831 године, као и позније прикупљена и описана грађа подробније изнета у *Београду пре сто година* Михаила Петровића²⁴. Архитектонске приказе Топчидерског конака дали су проф. Никола Несторовић²⁵ и арх. Д. Ст. Павловић²⁶ а више старих графика, често и бојених, допунило је слику његовог некадашњег изгледа²⁷.

Има пуно прича и предања у вези са подизањем Конака. Они имају основа и на њих се у извесном смислу може рачунати. Свакако да је најозбиљнији био разлог тај, што кнез Милош није желео да станује у вароши, на домаку турских топова са Београдске тврђаве²⁸.

Рођак Карађорђевића, Константин Ненадовић, тврди у својој књизи о Карађорђу, да је Карађорђе, који је по пропасти Србије, био принуђен да напусти земљу 1813 године, закопао у Топчидеру, у бари под једном дебелом врбом, два бурета дуката, које је од Руса био добио за војне потребе. Он је по Вујици Вулићевићу поручио Милошу да их ископа и у „народну ползу“ употреби. Но, 1815 године, Милош није смео од Турака да иде у Топчидер и да те новце тражи. Тек неколико година пошто се Србија умирала, он тајно потражи новце али без успеха. С тога је морао јавно да копа свуда око врбе, као темеље за свој конак. Напшао је на бурад с дукатима и на истом месту подигао конак.²⁹

²⁴ Михаило С. Петровић, *op. cit.* 98—100.

²⁵ Архитект Никола В. Несторовић, *Грађевине и архитекти у Београду прошлога столећа*, Клуб архитеката, Бгд. 1937, 20—21.

²⁶ Арх. Доброслав Павловић, *Конак кнеза Милоша у Топчидеру* (Бранислав Ђ. Којић, *op. cit.*) 78—79.

²⁷ Квицов 1856, Гебел 1881, Тителбах 1885 године.

Познато је, такође, да је истих, тридесетих година, недалеко од Конака, подигнута у Топчидеру и дворска црква, посвећена апостолима Петру и Павлу, као завет што се на томе месту, у густој шуми, Милош био спасао Карађорђева пиштоља, после једне свађе за време Првог устанка³⁰.

Забележено је да је за уређење Топчидера утрошена прилична сума новца. Мита Петровић наводи и цифре. Тако је, на пример, у току 1831 године издато 76.283,13 гроша за кнежев двор, заједно „са преправкама и доправкама, свију принадлежећих, зграда“. Од тога је утрошено за сам Конак (двор) 63.819,38 гроша а остатак за оправку куће, гостионице, за коњушницу и собе за млађе, за куварницу са три собе, за пекарницу, шупу и коњушницу, за кућу „шиндрелију с ћилером“ и за амбар до реке, с преградом. У 1834 години издато је за двор 57.839,29 гроша. Исте је године грађена црква и остало (црквена капела, конак до цркве и др.), у укупној вредности од 60.512,11 гроша. Табакана (за чишћење коже) је коштала 19.201,12 гроша. 1836 године издато је за касарну 61.993,16, магацин 51.070,27 и механу 28.919,28 гроша. Леденица је коштала у 1838 години 10.964,35 а кула на Врачару на Топчидерском Брду 66.603,32 гроша.³¹

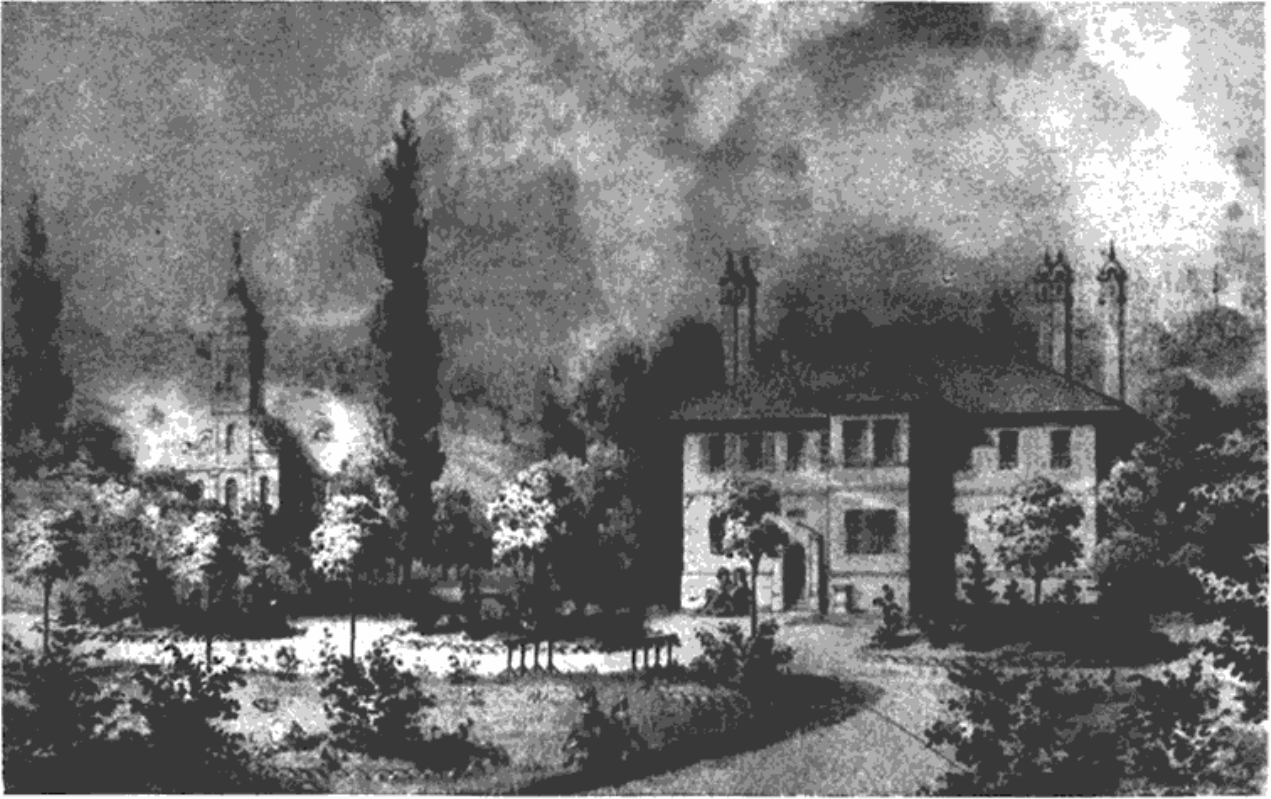
Из овога се види, да је у времену од 1831 до 1838 године подигнут приличан број зграда и да је сам Конак коштао 121.658,67 гроша (24.331 златних динара). За све остале зграде утрошено је у истом раздобљу око 328.000 гроша (65.600 златних динара). Тада је приступљено и уређењу самог Топчидера и Кошутњака. Поправљени су путеви, колима је забрањено да иду ливадама. Ничији коњи не смеју се више пуштати да пасу. Тако је Топчидер постао кнежева резиденција, а доцније и најоми-

²⁸ *Споменици културе*, НР Србија, Прoсвета, Бгд. 1951, 74.

²⁹ Константин К. Ненадовић, *op. cit.* 395.

³⁰ Иван М. Здравковић, *Изградња Топчидерске цркве, Годишњак Музеја града Београда*, књ. I, Бгд. 1945, 201.

³¹ Мита Петровић, *op. cit.* 761—762.

Сл 16 — Топчидерски конак, гравира Квицова из 1856 године

љеније излетиште београђана, што је, уосталом, и данас остало.

У Државном архиву чува се преписка вођена по питању подизања Конака. 24 фебруара 1831 године кнез Милош пише Томи Вучићу-Перишићу да му нађе кречаре. 28 фебруара Вучић већ одговара повољно, а марта месеца кнез шаље Стефану Пазарцу план који је разрадио Хаџи-Никола Живковић и подробна упутства за грађење и руковођење, са назнаком тачног места грађења и начина на који ће се грађа прибављати. До 29 марта ископани су темељи и Кнез је тада обавештен да ће сутрадан отпочети зидање.

Цигла је једним делом набављана из Пожаревца, а другим делом из Београда и Аустрије. Камен је, по свој прилици из околине. Дрвена грађа узета је у Београду и Шапцу, а летве и даске стругане су у Барајеву. Терамида је печена у Београду.

Цео доњи спрат био је већ озидан до 20 маја исте године и грађевина би за 15 дана била већ под кровом, да није наступио застој у довозу грађе. Конак је завршен тек 1834 године и Кнез се тада уселио 3 маја.³² За управника двора постављен је кнез Живко Михаиловић.³³

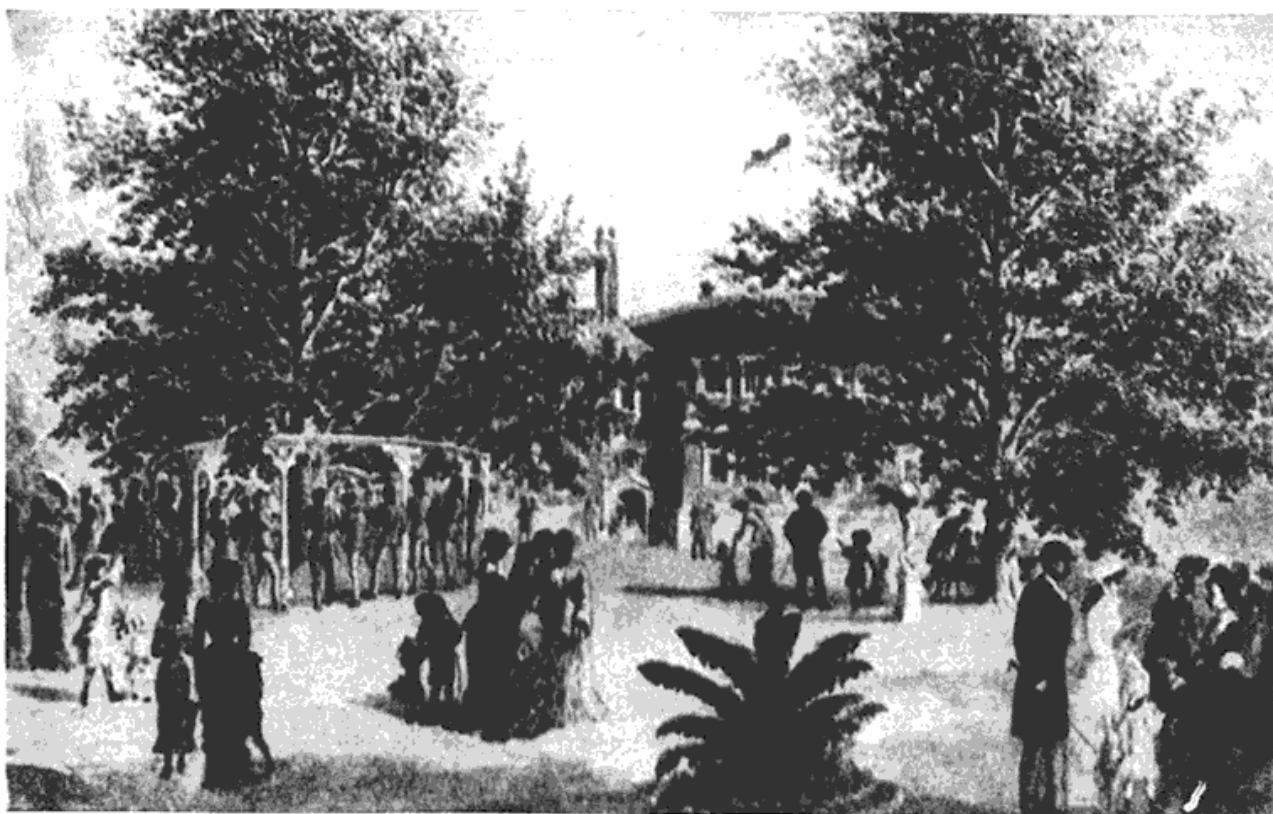
Из свега овог се види с каквом се завидном брзином одвијао први део посла. Кнежево лично заузимање играло је у овоме велику улогу.

Читав низ година, Топчидерски конак је служио као двор Кнежевине Србије. То је био најомиљенији летњиковач првих Обреновића. Кнез Милош и његови синови волели су Топчидер и у њему су често боравили. Милош је своју оставку на престо 1842 године ту написао. У Конаку је провео последње године свога живота и умро 1860 године.

Једно је време у Конаку заседавала Кнежевска Народна скупштина. Ту су

³² Михаило С. Петровић, *op. cit.* 99.

³³ Мита Петровић, *op. cit.* 426.

Сл. 17 — Топчидерски конак, Гебел 1881 — акварелисан цртеж

стварани планови и доношене важне одлуке, како о унутрашњем уређењу Србије, тако и о њеној спољној независности. Топчидер је био средиште свих важнијих догађаја који су се збивали у животу Србије тога времена.³⁴

Доцније су у Конаку смештене разне управне установе, а 1935 године преуређен је за Шумарско-ловачки музеј који је у њему био смештен све до 1953 године, када је зграда уступљена Одбору за прославу стопедесетогодишњице Првог српског устанка, ради њеног преуређења за потребе изложбе а доцније и Музеја Првог и Другог устанка.

Колико нам је познато, најстарији

акварелисани бакрорез „Књажевске пољске куће у Топчидеру код Београда“, рад Квицова, потиче из 1856 године.³⁵ За њим долази акварелисани цртеж Гебела из 1881 године.³⁶ Тителбах је цртао Конак 1885 године.³⁷ Конак са разгранатим платаном испред њега и бујним зеленилом које их окружава, постали су привлачан сликарски мотив и доцнијим сликарима и графичарима. Изгледа да је Пеђа Милосављевић последњи уметник који је 1951 године сликао Конак, сивожуте фасаде, онакав какав је изгледао све до своје недавне рестаурације.³⁸ И док је свим сликарима најомиљенија страна Конака била она из парка, са платанима који испред

³⁴ Ж. М. Јевремовић, *Историјске знаменитости Београда и Земунa*, Београд 1935, 24.

³⁵ Својина Градског музеја у Београду. Објавили арх. Д. Ст. Павловић и арх. С. М. Ненадовић, *op. cit.* 364.

³⁶ Својина Народног музеја у Београду. Објавио арх. Иван Здравковић, *Конаци Србије*,

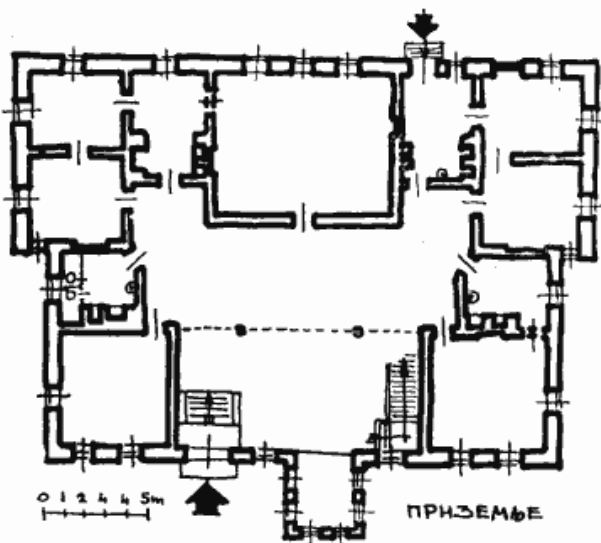
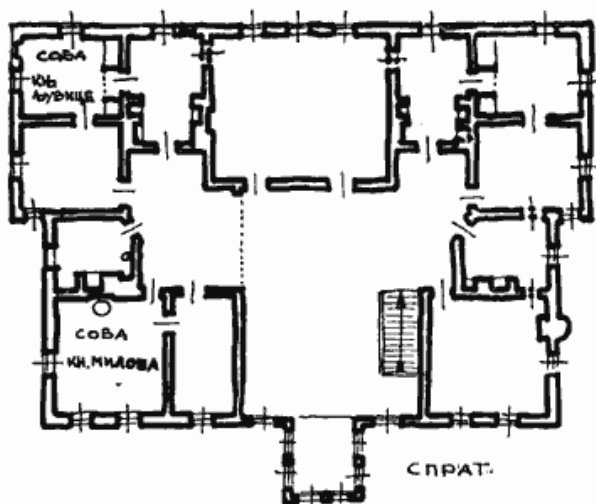
Југославија — Живот и уметност, VI, Београд 1952, 99.

³⁷ Објавио проф. В. Карић, *Србија*, Београд 1887, 677.

³⁸ Пеђа Милосављевић сликао је више пута Конак: 1949 год. неколико акварела, 1950 уље (у Паризу), 1951 уље (у Президијуму НРС) и два гваша.

њега шире своје моћно грање, играјући се испрекиданом светлошћу и сенком, изазивајући рефлексе и разноврсне бојне ефекте, дотле су фотографи у већини случајева избегавали ову страну зграде, јер је њима баш то исто дрвеће сметало. Не постоји велики избор старих фотографија, али на основу њих можемо да закључимо да су сниматељи радије сликали другу, незаклоњену фасаду са друма или су у крајњем случају чекали зиму, да би кроз грање, са којег је већ опало лишће, угледали тражену зграду.

Најстарије две слике из 1856 и 1881 године, необично прецизно рађене, умно-

Сл. 18 — Топчидерски конак, основа приземља и спрата

гоме су послужиле као основ за решење данашњег спољног изгледа зграде.

Квицов је направио гравирну двадесет и две године по завршетку зграде. Слика приказује Конак, цркву и парк. Посађено дрвеће још је нејако, нарочито два платана испред Конака. Сама зграда Конака, архитектонски јасно приказана, није већ могла у то доба претрпети неке значајније измене. Стога је слободно можемо сматрати онаквом каква је била и у време њеног довршења. Она се умногоме не разликује ни од данашњег њеног изгледа. Боја јој је светло жута. Назначени су венци у висини подова. Примећују се профили који издвајају ивице зграде. Назиру се светлији оквири око прозора. Наглашен је портал с тимпаноном и овалним прозором више њега. На појединим прозорима прикачени су капци. Кров надвишују многи димњаци са богато обрађеним главама, чије полуобличасте капе имају у слемени пободен шиљак, тако да потсећају на пруске шлемове. У свим овим детаљима цртеж је врло прецизан. Испред испуста диванане стоји камен — бињекташ, који је помагао кнезу Милошу да се попе на коња. На клупи, лево од улаза, седе две особе.

Двадесет и пет година доцније, појавио се Гебел, са својим акварелисаним цртежом. Ова слика, за разлику од претходне, посматрана је из ближе перспективе. У Топчидеру влада празнична атмосфера. У парку је пуно света, краљ Милан са својом породицом, господа, елегантне даме, жене у српском, деца, официри у парадним униформама. Платани су већ у знатној мери израсли. Разгранати леви платан већ је подупрт и под тим гвозденим обручком свира војна музика. Између ова два велика стабла види се само део Конака — испуст од диванане и леви део с улазом, кров са јаком стрехом прекривен ћерамидом из које избијају високи главати димњаци и мотка у слемени са српском заставом коју ветар лепрша. Фасада је ружичаста, од фуговане цигле, природне боје, док су венци, прозори, оквири око њих, портал и сокл светли, тако да се и њихова профилација још јасније издваја.

Сл. 19 — Топчидерски конак, у току радова

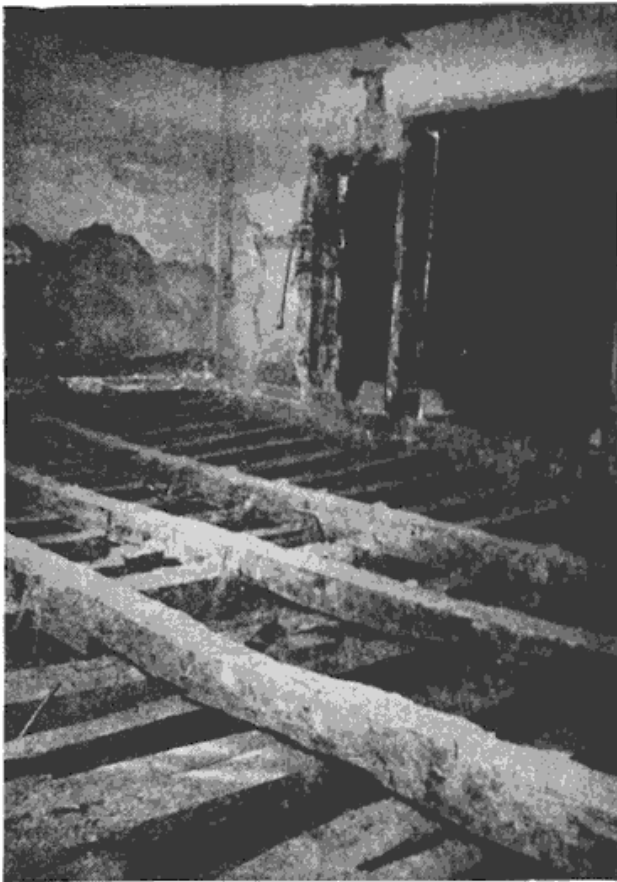
У овалу, више улазних врата, намештен је грб. Стреха је одоздо тамно обојена — као трула вишња — и баца јаку сенку на зграду. Сва ова шароликост ствара једну необично пријатну и свежу слику. Црвенило фасаде и зеленило шума необично се лепо повезују.

Ако упоредимо једну и другу слику са затеченим стањем зграде приметимо да је Конак ипак претрпео извесне измене у својој спољашности. Фасада није толико мењана, колико је временом, мало по мало, упрошћавана у многим својим детаљима, услед чега је поступно и губила од своје лепоте.

Некадашњи китњасте димњаци толико су изменили свој завршетак, да су се на крају сасвим и деформисали. На бакрорезу из 1856 године фасада је малтерисана и бледо жуто обојена. На цртежу из 1881 године она је црвенкаста — у природној цигли са извученим спојницама. Не јављају се на сликама у последње време ни оквири око прозора, који се нарочито 1881 године тако јасно издвајају. Настрешница нема више боју труле вишње. Капци нису постављени на истим прозорима. Бињекташ данас

има мању висину, јер је терен насут. Платан је још више раширио своје гране, раскрупњао се и отежао. Декоративни гвоздени прстен, којим је био подупрт 1881 године, замењен је многобројним гвозденим штакама које својом грубошћу не делују више ни мало складно. Цео је парк прилично изменио изглед.

Овом платану стручњаци дају исти број година као и Конаку. У томе се већина слаже. И онај други платан треба да је у исто време сађен, иако није достигао те размере. Постоји предање по коме је већи платан био посађен у крчани, па је то и био узрок његовој набујалости, што није нелогично. Поред сличних конака обично се саде дрвета која пружају дебелу хладовину. Тога се држао и кнез Милош. Да су оба платана из истог времена, доказује и слика из 1856 године. Ту су претстављена два мања стабла сличне величине. Нисмо склонили претпоставци да би сликар намерно укомпоновао мала стабла, с обзиром да су му велика сувише заклањала видик. Оба ова дрвета могла су у то време имати својих 20—25 година, јер

Сл. 20 — Топчидерски конак — сала на спрату, у току радова

је познато да ова врста биља првих година слабо напредује.

Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије преузео је на себе стручно руковођење пословима око рестаурације конака, користећи кредите Одбора за прославу Устанка, као инвеститора, да би у исто време извршио и што је могуће бољу и потпунију рестаурацију овог архитектонског објекта, који и даље треба да буде у употреби.

За својих 120 година, и ова је зграда претрпела многе измене, како у својој спољашности, тако и у својој унутрашњости, јер су и њени разнородни корисници прилагођавали првобитни кнежевски конак за своје потребе.

По свој прилици, најстарија преправка вршена је можда још за време кнеза Милоша, у сали на спрату. Та данас највећа соба у згради, првобитно је била подељена у два одељења, једно веће, с

два прозора, и друго мање, с једним прозором. Да је то заиста тако, доказује нам облик дрвене таванице, чији профили дуж зидова јасно оцртавају некадашњи преградни зид. У току испитивања, видело се — када су обијени зидови и подигнут новији патос — да је постојала конструктивна веза која је причвршћавала овај зид. Међутим, судећи по начину на који су били зазидани отвори на зиду према холу, као и косницима који су на тим местима били прекинути ради уграђења и учвршћења оквира за врата, могло се закључити да је ова преграда још давно била избачена. Па и чисто конструктивни разлози присилили су да се избаци овај преградни зид. Међуспратна конструкција сале, иначе великог распона зидова, није могла дуго издржати један прилично тежак зид који није имао свога ослоњаца у доњем спрату. Под дејством зидног оптерећења, међуспратне су греде попустиле, угнуле се и створиле приличан трбух над самом таваницом приземља. Да би се под у спрату изравнао, међуспратни је простор засипан шутом. Над шутом су полагане равне даске за под, али се оптерећење таванице још више повећавало. Морала су се одоздо поставити два гвоздена стуба по средини сале и два поред зидова. Они су подухватили гвоздену подвлаку која је придржавала ослабљену таваницу. Доња је сала, на тај начин, била уздуж испресецана рабицираним ступцима и подвлаком прилично велика пресека.

Данас је ова међуспратна конструкција потпуно измењена. Подигнут је патос, избачен је шут у дебљини до 45 см., на местима највећих деформација које су ишле и до 18 см. Ослобођена овог великог терета, таваница се и сама, донекле, издигла и вратила према свом првобитном положају. Уклоњене су гвоздене подвлаке и подупирачи. У самој таваници, односно у овој међуспратној конструкцији, постављени су нови гвоздени носачи, на које је ослоњен нови патос. Притегнуте су таванице и греде. Оне саме себе носе. Доња сала ослобођена је подупирача који су разбијали њен унутрашњи простор.

Облик таваница, њихова обрада и орнаментика, често одају промене у величини и броју просторија. Ове су промене наступале услед накнадног уклањања или преграђивања извесних лакших зидова. Уочене су измене које су наступиле у просторијама оцаклија, према задњој уличној страни зграде. Облик дрвене таванице и преостали малтерисани део плафона, јасно су указали да је и у задњој угаоној соби са десне стране, постојао уграђен долап, који је аналого оном у соби на левом задњем углу зграде, смањивао само одељење. И у холу спрата јасно се издваја украсно израђена дрвена таваница једноставније израде, од богатије обрађене касетиране таванице хола. Пратећи трагове на таваницама, поново су изведене преграде и створена нова одељења, првобитног облика.

Уклоњене су накнадно постављене дрвене, застакљене преграде код главног улаза и испуста за диванану у приземљу. Унутрашње степениште ослобођено је преграде која га је затварала. Постојала су на њима чак и врата, доцније постављена, која су потпуно издвајала доњи од горњег боја. Поново је успостављено јединство целокупног унутрашњег простора—повезаност просторија и у вертикалном смислу.

Било је прилично тешко испитати све постојеће отворе на зидовима и утврдити која врата и прозори припадају првобитном стању зграде. Утврђено је да прозори нису мењали свој положај нити им је величина била другачија.

Код врата није био тај случај. Она су на много места била намештана, проширивана или зазиђивана, према тренутним потребама. Конак у свом првобитном облику није имао велика двокрилна врата која су везивала сале са холовима у оба спрата. У мала одељења са ложиштима, смештена увек између двеју соба, улазило се само из средишног хола (конга). Собе нису биле везане са својим помоћним одељењима. Послуга је из ових одељења ложила оцаклије које су биле везане са пећима у собама. Домаћини нису били узнемиравани, нити је нечистоћа од ложења пећи имала

какве везе са собама. Изузетак једино чине угаоне собе према данашњем друму, које по свом положају не могу имати директан непосредни приступ из хола. Између ових соба и њихових помоћних одељења постоји веза.

Пронађена су и два зазидана излаза према задњој страни зграде. У приземљу, десна угаона соба имала је прописно изведен и засведен отвор према данашњем друму. То је, по свој прилици, био некакав споредан излаз. Сасвим природно, остављен је улаз који не продире непосредно у собу, већ у предпростор са ложиштима.

И у спрату је откривен зазидани оквир спољних врата, која су се налазила у левој, споредној просторији. Или је на томе месту био дрвени балкон, или праг за избацивање ђубрета, или веза — мост са каквом помоћном зградом којих је овде морало бити.

Сачувано је неколико првобитних

Сл. 21 — Топчидерски конак, подупирачи у сали приземља у току радова

крила и већи део оквира за врата. Оквири су прилично масивни, с профилацијом специфичном за Милошеве конаке. На местима на којима је утврђено да су некада постојала, урађена су врата по угледу на стара. Врата нису постављена на два откривена отвора са задње стране зграде, о којима је нешто раније било речи. Извађени су цигла и камен којим је засведени отвор у приземљу био зазидан. Исти је отвор поново зазидан, у дебљини од свега пола цигле, тако да се облик отвора данас јасно оцртава. Он споља није ни замалтерисан, тако да се види начин на који је Конак зидан и материјал који је том приликом употребљен. То су камен, претежно у доњим деловима, цигла и храстови појасеви који укрућују зидове, отприлике на сваки метар висине. Друга спољна врата у спрату само су изнутра назначена у малтеру. Споља овде није ништа рађено, с обзиром да се није могло доћи ни до каквог одређеног резултата.

Са главних, спољних масивних двокрилних трешњевиких врата, састругана је боја и замењени су неисправни и накнадно крпљени делови од чамовине. Она су лакирана и остављена у својој природној боји. По угледу на ова, урађена су нова врата за споредни улаз, са тешким оковом, бравом и кваком. И на подрумима су постављена нова храстова врата грубље израде.

На згради је затечен приличан број старих прозорских оквира већином од храстовине, док су крила углавном чамова. Извесна окна су још увек била од дуваног стакла. Сва неисправна и измењена крила замењена су новим. Остао је и по који спољни првобитни дрвени капак, па су по угледу на ове, начињени нови за све прозоре. И на капцима, као, уосталом, и на вратима и прозорима, прописно су урађени спољни оквири, а на вратима су приковане и браве, по угледу на некадашње.

Предузети су и други потребни столарски и дрводељски радови. Тако је у спрату реконструисан долап у десној угаоној соби са задње стране зграде, аналого постојећем долапу у соби кње-

гиње Љубице, на наспрамном углу. У рабицу су обновљена и удубљења за пећ и врата, а сам долап изведен је у нешто једноставнијим, упрошћенијим појединостима. На основу облика неколико преосталих дасака на огради степеништа, изведена је цела ограда. Поправљени су подови, међуспратне конструкције и таванице. Кровна конструкција није дирана.

Сл. 22 — Топчидерски конак, затечени димњаци

Да би комуникација у будућем музеју била правилно решена, између оних одељења, где првобитно нису постојала врата, остављени су пролазни отвори без врата. Направљен је изванредан компромис између рестаурације и адаптације. Задовољени су и рестаураторски и музеолошки принципи. Подешена је веза према стварним потребама музеја. Тако је, на пример, издвојено у приземљу прво одељење на углу, лево од улаза. Оно је одређено за канцеларију. Из-

двојена је и президана оцаклија са санитарним објектима. Затим се ређају одељења за излагање, у правцу кретања сказаљке на часовнику: две собе, оцаклија и сала. Из сале посетиоци излазе у хол, јер је десно крило зграде остављено за унутрашње потребе музеја. Чувар — домаћин зграде, непосредно је везан са улицом. Он је с једне стране издвојен од музеја, а с друге стране му је

Сл. 23 — Топчидерски конак, обновљени део фасаде са димњацима

омогућена веза са унутрашњим радом ове установе. Остају у приземљу још два одељења. То су оцаклија и угаона соба с десне стране, према парку. И она нису намењена публици. Оцаклија је претворена у помоћно одељење, а соба у одељење за студије. Хол је, са својом дивананом, намењен изложбеним потребама. Исти је случај и са холем у спрату. Што се пак тиче осталих одељења, она су у спрату у потпуности стављена на расположење музејским посетиоци-

ма. Изузетак чини само оцаклија са леве стране зграде. Ова је као помоћна просторија издвојена.

Предузети су и други грађевински радови. Замењен је већи број полупаних квадратних плоча од шкриљаца, величине од 40 см., којима су били поплочани хол у приземљу и лева оцаклија у задњем делу зграде. Изглачана је целокупна површина пода. Чесме су постављене у помоћним одељењима оцаклија, а тоалете су измештене иза леве оцаклије с каменим подом, у оцаклију на левој страни зграде, уз канцеларију. На тај начин није прекинута циркулација у изложбеним просторијама. Лево од зграде, баш према овој оцаклији, налази се стари сенгруп који и данас замењује канализацију. Као заштита од пожара, уграђени су хидранти с ватрогасним цревом, у холу сваког спрата. Спроведена је електрична инсталација, с резервним прекидачима и осигурачима у сваком спрату посебно. У изложбеним просторијама нису спроведена сијалична места у средини сваке таванице. На зидовима, ближе поду, уведен је довољан број утикача, помоћу којих ће слободно постављени рефлектори добијати струју за осветљење целих просторија, појединих њених делова, витрина или самих експоната понаособ. Нису, нажалост, сачувани ни један фењер, нити лампа. Једино су у средиштима обеју таваница холова остале гвоздене вешалице, преко чијег је котура подизан фењер.

Конак је био ложен из зиданих огњишта засведених отвора, смештених у посебним, мањим помоћним просторијама-оцаклијама. По извршеном обијању малтера могао се овим огњиштима вратити првобитни облик.

Није затечена ни декоративно обрађена оцаклија-камин или кафе-оцак, како су га звали, у десној угаоној соби која гледа на парк. Да је на томе месту заиста постојала оваква пећ, јасно нам указује његов потпуно сачувани спољни димњак, који се са овога места диже у вис и краси фасаду Конака. Овај кафе-оцак морао је бити сличан оцаклији која је неколико година раније изведена у „Докторовој кули“ код Губеревца. То

је уствари камин, бароцизирана облика, по „јевропском укусу“. Угледајући се на овај камин, реконструисан је и оцак у Топчидеру, нешто упрошћеније спољне обраде, која пре одговара нашој згради. Сличних оцака има данас и на другим местима, нарочито у Охриду. Из фотографије нам је познато да је Асан-пашин конак у тадашњој Асан-пашиној Паланци (данашњој Смедеревској Паланци), у коме је после Првог устанка становао Вујица Вулићевић, имао оцак, споља врло сличан овоме.³⁹ Слични су и бочни оцаки на Беговској кући у Тетову и конацима у Бардовцу.⁴⁰

У осталим собама Конака постојале су пећи. Изузев једне округле, порцеланске пећи у соби кнеза Милоша, остале нам, нажалост, нису сачуване. Сачувана су једино засведена удубљења — нише, у зиду већег броја соба, испред којих је била постављана пећ. Постојећа округла пећ везује се за Кнежево име. Она је у сваком случају увезена, највероватније из Аустрије, јер у то време код нас нису произвођени каљеви ове врсте, а то је порцелан са орнаментима и глазуrom. Уколико она заиста потиче из времена кнеза Милоша, то би, по свој прилици, било из последњих година његова живота — из краја педесетих година прошлога века.

Топчидер је од увек био мочваран. То је и био разлог што под целом зградом није саграђен подрум. Постоје само два мала одељења, укопана што је могуће плиће. Па и ови плитки подрумчићи, махом су били неупотребљиви, јер су се и при најмањим падавинама редовно пунили водом, готово до саме површине терена. Из истих је разлога Топчидер и до данашњег дана остао неизграђен, а у вегетативном погледу тако бујан, свеж и леп.

Хаџи-Никола Живковић водио је рачуна о овој води. Стога је и темељне зидове, све до пода приземља, озидео

у камену. То је омогућило да се влага не пење у зидове приземља.

За исушење терена на коме се зграда налази тражена је помоћ Хидротехничког института Српске академије наука. Одлучено је да се преко бетонске подлоге у поду подрума положи дренажни слој камена и шљунка, те да се тако вода, која стално придолази, каналише кроз пробијен отвор у темељима зидова, у правцу главног отвореног канала који сабира воду са топчидерске падине и одводи је у реку. И при највећем придоласку, вода се сада не задржава у подрумима. Ови подземни дренажни канали изведени су, на дужини од неких педесетак метара, у бетонском кориту, прекривеном циглом или каменом а поврх свега земљом. Они се из сваког подрума стапају у заједнички одвод, негде код платана.

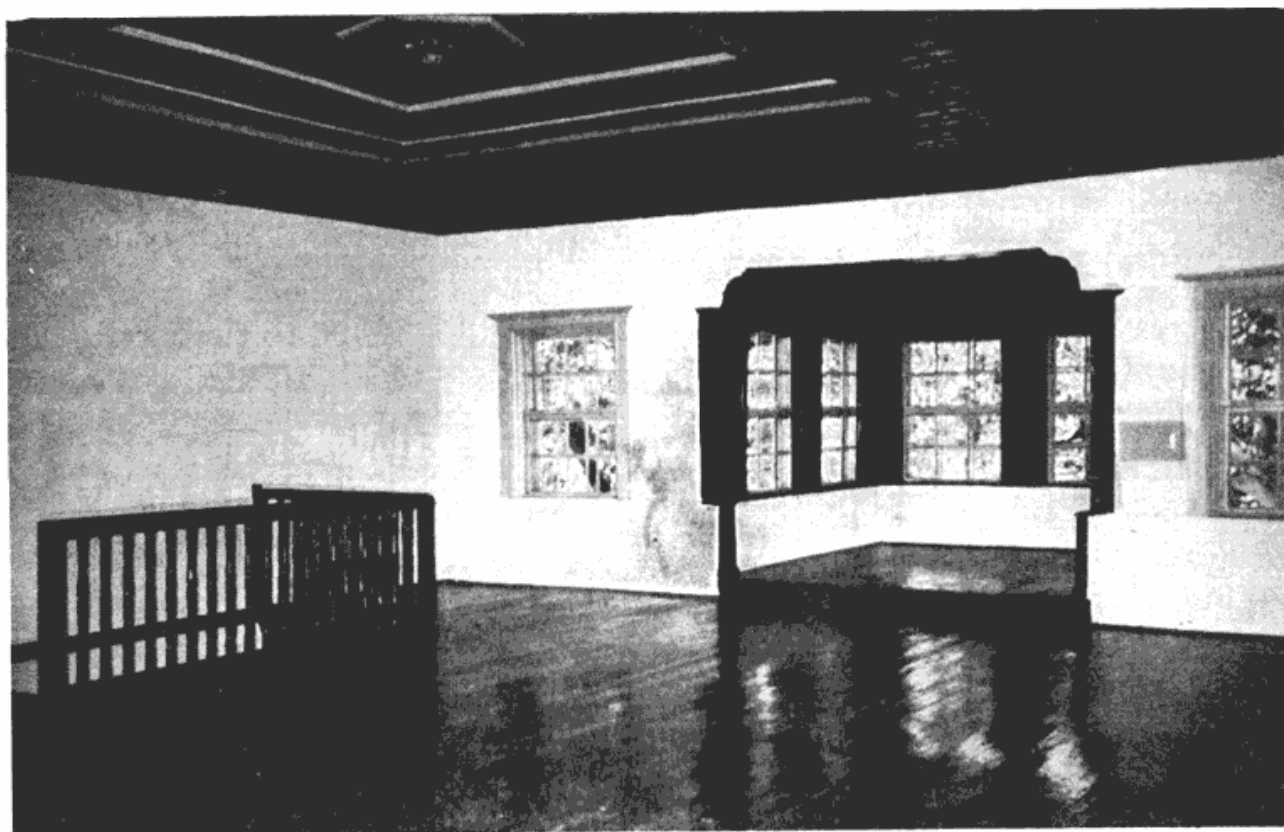
Са горње стране Конака, уз друм, доведен је спољни улични канал у исправно стање. Израђени су нови моштићи за прелаз. Око целе зграде изведена је камена калдрма чије су спојнице заливане. Калдрми је дат већи пад у поље, како вода са стреха не би прскала сокл нити продирала у темеље. Са доње стране зграде, где је и главни улаз, знатно је проширена калдрма. За сада су резултати овога рада још увек позитивни.

Приликом ових радова, покушало се и са дубљим копањем земље поред самих темељних зидова, да би се испитала дубина темеља и видео начин на који је зграда фундирана. Вода је у толикој мери надоласила, да се у овом погледу није ништа могло сазнати.

Иако је Гебел, на основу других својих уметничких радова у Београду, познат као веран сликар онога што је стварно могао видети, појавила се извесна сумња у веродостојност његове слике. Можда му се са чисто сликарске тачке гледишта онај однос црвене према зеленој боји допао, па је себи допу-

³⁹ Арх. Иван Здравковић, Споменици културе који нестају, *Гласник Етнограф. инст. САН I/1—2*, Бгд. 1952, 431—433.

⁴⁰ Бранислав Ђ. Којић, *op. cit.* 92 и Конаци и чифлик Авзи-паше у Бардовцу код Скопља, *Зборник заштите споменика културе*, књ. IV—V, Бгд. 1955, 223—242.

Сл. 24 — Топчидерски конак, изглед хола у спрату, по извршеним радовима

стио да, иначе веран, цртеж обоји по свом нахођењу и укусу.

Међутим, приликом уклањања накнадно постављених олука, у самим унутрашњим угловима фасаде, појавио се, сасвим неочекивано, тражени црвени тон креча — такозвано венецијанско црвенило — преко кога су извучене лажне спојнице у белој боји! У малтеру је бојом подражавана цигла. Када су, затим, још подробније испитивани поједини слојеви боје на малтеру, у намери да се и на слободним, незаклоњеним деловима зида пронађе црвена боја, која би и овде морала постојати, ипак се појавило по које црвено парче креча. То је био слој боје, непосредно над првим жуто бојеним кречом који је прекривао малтер. Преко ових трагова црвенила долазио је љубичасти тон, па тек, познији разни сивкасти и жути слојеви.

Мишљења смо, да је црвена боја, иначе позната као необично осетљива, доцније премазана сиво жутом бојом, и

сама променила своју боју и постала љубичаста. На извесним местима, где се овај технолошки процес није извео, остали су незнатни црвени трагови, који се одмах нису могли ни приметити. И тако је отпала и последња сумња да је сликар занемарио стварност и дао згради боју која је одговарала његовом укусу и машти!

Конзерватор је прихватио лепу црвену боју и њоме испрскао поља на целој фасади. Употребљен је природни, млевени камен, са незнатним додатком боје. Беле спојнице нису извучене, нити се хтело ићи за подражавањем цигле. Дат је само основни тон. Обновљени су оквири око прозора с малим венцем више њих. Свим венцима, ивицама и оквирима дат је светло окер тон. Сокл је бојен неутралније, сивкасто. Зеленој настрешници поново је дата тамнија боја труле вишње — онаква, каква је и пронађена стругањем доцнијих слојева, баш како одговара и слици из 1881 године. Прозори и капци на њима, обојени

Сл. 25 — Топчидерски конак, сликарство у диванани на спрату

су топло-сиво, голубије. И ова боја није измишљена, она је постојала.

Каве-оџаку, који се из спрата, са спољне стране вижљасто издиже, враћен је првобитни облик главе. Прецизно исцртане димњачке главе са гравире из 1856 године, допринеле су да се уз помоћ једног прилично сачуваног димњака, обнове сви остали. У темену истуреног кровића диванане, пободено је копље за заставу, а поред њега је пробијен и застакљен отвор за излаз на кров. Сви су олуци, као што је то већ раније речено, поскидани, јер првобитно нису ни постојали. Међутим, у погледу кровног покривача, није доследно спроведена рестаурација. Задржана је машинска ћерамида, јер не би имало смисла заменити ову потпуно исправну ћерамиду која је већ стекла извесну патину. Ово, можда, умањује естетске квалитете спољног изгледа зграде, али

у сваком случају, повећава њену солидност и обезбеђење од прокишњавања.

То није био усамљен случај бојења и шарања фасаде. Полихромија је укусу Истока и она је имала примене и код нас. На више места се у литератури помињу „Шарени конаци“. У својим путовањима по Србији, пруски официр Ото Дубислав Пирх пише 1829 године о Кнежевом конаку у Крагујевцу, као „великој шарено обојеној кући“. Она је споља бојом ишарана и има капке.⁴¹ Сачувана је фотографија, још пре Балканског рата срушеног Шашир-пашиног конака у Лесковцу, који је споља био бојом ишаран и то богатом орнаментиком која би пре одговарала унутрашњости зграде.⁴² И конаци у Бардовцу слично су били шарани.

⁴¹ Ото Дубислав плем. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Бгд. 1899, 163, 167.

⁴² Арх. Иван Здравковић, *op. cit.*, 48.

Није нам познато да је ико од уметника приказао било који ентеријер ове зграде. У томе погледу не можемо користити ни описе Конака, јер нам они о томе не говоре. Међутим, постоје описи других Милошевих конака и живота у њима. Те описе, у извесној мери, смемо и овде користити јер немамо разлога да сматрамо да би Топчидерски конак био нешто сасвим друго од конака у Пожаревцу, Крагујевцу или Београду, нарочито у погледу укуса шарања његових унутрашњих површина.

Већи део описа говори о украшавању горњег — главног спрата. Тако, Јоаким Вујић бележи 1826 године да „и овог другог спрата собе јесу особито украшене с молераји“. Владан Ђорђевић прича, да је на зиду, у ходнику, видео насликан турски и српски грб а одмах до те слике Цариград. Према овим Владановим описима и мемоарима Стевче Михаиловића, ређале су се и друге слике: један паун, неки двобој и томе слично. Конак у Крагујевцу, о коме је овде реч, каже Јован Томић, „био је ишаран сликама изведеним јаком посном бојом на жутом пољу“. Све су ове слике на зидовима биле рађене невештом руком рђава мајстора.⁴³ Помиње се и „шарена соба“ у Старом конаку, преко пута Саборне цркве у Београду.

Иако се ниједан од ових описа не односи на Топчидерски конак, они има-

ју пуно сличности са сликарством и шаренилом који се у њему јављају.

Уске међупрозорске површине, заобљени прелаз зидова у таваницу као и сама таваница са двојном розетом чија увртања иду у супротне правце, пуни су украса који заслужују пажњу. Поред рељефно израђене и цртане орнаментике, биљних и геометријских мотива сликаних у мрко-жутим, плаво-зеленим и још тамнијим тоновима на црвенкастој позадини сличној боји труле вишње, постоје унаоколо на фризу наивно схваћене сликареве фантазије. Рађене масном бојом на малтеру, оне претстављају читаве бајке из неке чаробне земље шума. Јер када кроз застакљену диванану човек проматра топчидерско зеленило, оно га и несвесно сједињује са овом шумом кроз коју протичу потоци, с мостовима преко њих, кроз коју су просечени путеви и стазе, са упрегнутим кочијама, шетачима и свирачима, са замковима у позадини. Та шума крије разне звери — лавове, вепрове и друге животиње, док по грању и у ваздуху гледамо орлове, соколове и мање птице. Ловци са псима тумарају тамо амо и из пушака гађају на све стране. Ту чак и топови избацују ватру. И овде је подлога жута, као што је то био случај у Крагујевцу, а цртеж прилично невешт као и у другим Милошевим конацима.⁴⁴

У потпуности је сачувано сликарство

⁴³ Милан М. Николић, Крагујевачка гимназија 1833—1933, *Споменица Мушке гимназије у Крагујевцу*, Краг. 1934, 15—17.

⁴⁴ Пазарац обавештава Кнеза 8 септембра 1831 године да на двору »молери непрестану молују; оцаклије таване одозгоре до равона готове су. Таван на диванани и хошки скоро ће совершени бити. Ја сам за молерисање узео Ђорђа Далаћура, који је у свом занату искусан...« иако се у Државном архиву ово писмо води под насловом »Молер топчидерског конака«, судећи по времену када је писано, морало би се односити на Нови конак кнегиње Љубице. Сачувано је и доцније писмо сличне садржине, у коме се не помиње име молера, али у коме се, као и 1831 године, због молерисања у зимно време »облегира, ако што год фали, да ће сам вашој светлости одговарати«. Државни Архив, Кн. Канц. Кн. конак 1831, Бгд. бр. 64. За овај податак дугујем захвалност Миодрагу Коларићу, кустосу Народ-

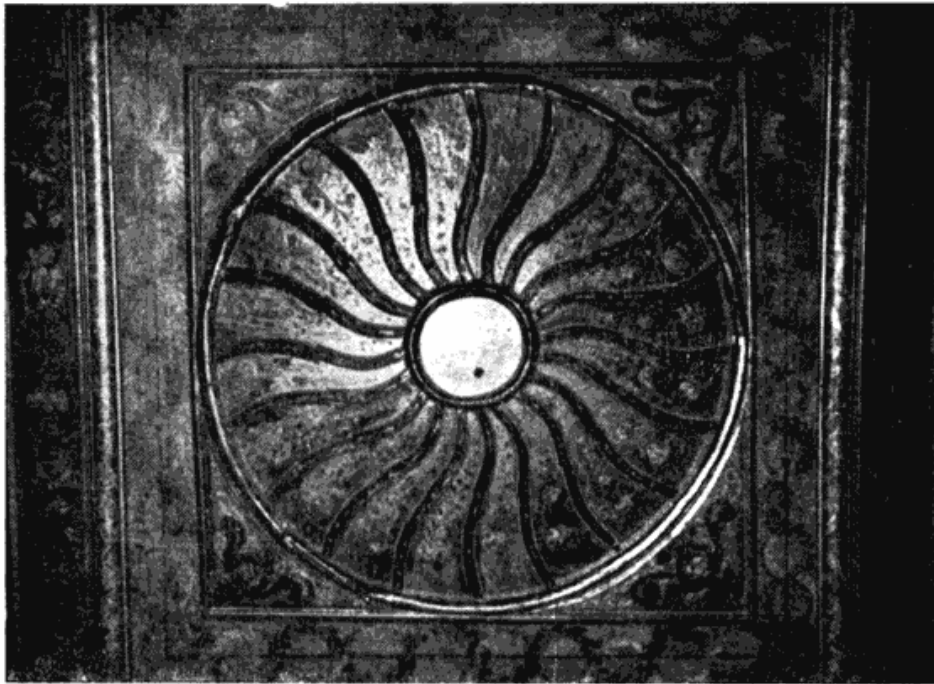
ног музеја у Београду. Време писања одговарало би изградњи у Топчидеру али не можемо тврдити да је и овде молер био тај исти Далаћур.

У Пироту у данас најстарије сачуваној згради, постоји, донекле, сличан »молерај«. Рађен у другој техници, посном бојом, на зидовима »хошке« сликан је примитиван али веома привлачан цртеж кола, коња, особа, кућа, лађе, цвећа — свега онога што је било у вези са животом домаћина — богатог трговца Панајотовића, који је одлазио у Цариград и друге велике трговачке центре, између четрдесетих и педесетих година прошлога столећа, када је Страте Петров шарао зидове тек подигнуте »Беле мачке« — познате господске куће у Тија Бари — најстаријем делу вароши. Није нам познато да је код нас остао још где сличан рад из тога времена. Бардовци су, нажалост, пропали.

у диванани Топчидерског конака, иако су временом боје прилично оксидирале и потамнеле. Сада су ове површине само овлаш лакиране и на тај начин у извесној мери конзервиране и освежене.

Ниједан познији „молер“ није се усудио да премазује или улешшава овај за њих прилично компликован „молерај“. То, међутим, није био случај са једноставнијим шарањем дрвених таваница, врата и других површина.

лоша и књегиње Љубице, установљено је да су и оне, поред диванане, у правом смислу речи, биле шарене. Тако је, на пример, велика дрвена розета на таваници хола, била ишарана жутиим, црвеним, зеленим, плавим и сивим тоновима. Таванице и врата на Кнежевим и књегињиним собама биле су црвене, зелене и сиве и то само на овим одељењима, што би значило да је то било баш по њиховом укусу. Иако су ове јаке бо-

Сл. 26 — Обојена розета таванице у диванани на спрату

Ово је установљено приликом испитивања бојених слојева, односно приликом стругања неколико слојева бојених премаза.

Таванице у приземљу, као и већина таваница на спрату, префарбане су у океру, са нешто тамнијом и црвенкастијом бојом летвица — слично боји дрвета. На овај је начин живахнула цела унутрашњост зграде. Зидовима је дат светао, једнобојни и неутрални жутопесковити тон, а малтерисани плафони прекречени су бело.

У извесним одељењима нису примењене ове униформне боје. На спрату, у холу и двама угаоним собама кнеза Ми-

је двоумиле конзерватора, он их је обновио, јер су оне такве и постојале. Он се том приликом, ипак, трудио да бојене површине тонски повеже, па у извесном степену можда и ублажи. Уграђени долапи и пиластери у књегињиној соби обојени су на сличан начин. На зидовима истих двеју соба „молерај“ је био дискретнији. Кнежева је соба раскошнија. Над зидним пиластерима позлаћени су лиснати капители.

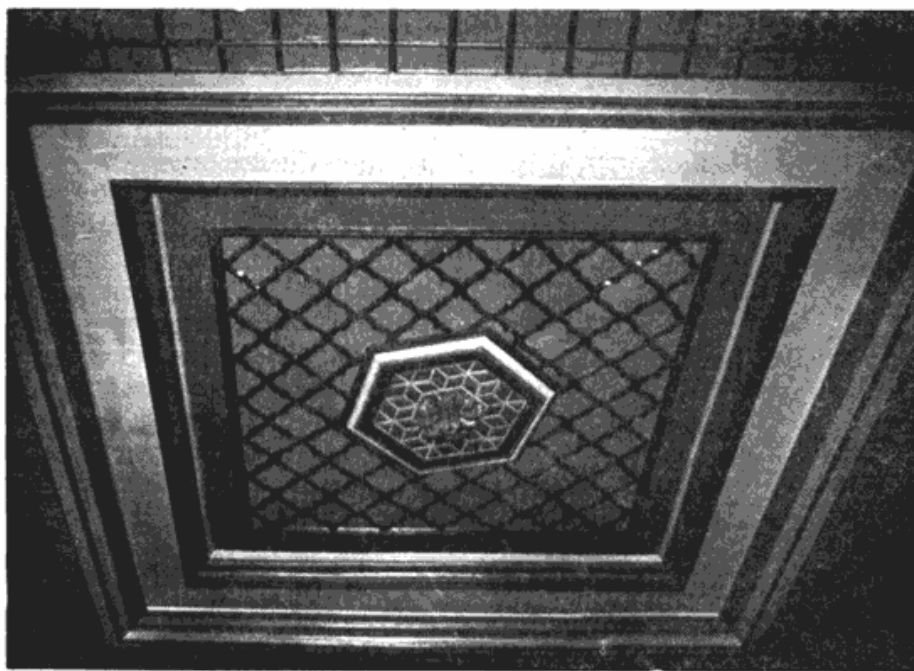
Према описима конака које је Милош за себе градио, пре тридесетих година прошлога века, односно пре подизања Топчидерског конака, изгледа нам да је његов двор у Крагујевцу имао највише сличности са нашим Конаком,

нарочито у погледу распореда одељења.⁴⁵

Године 1829 кнез Милош отпочиње са изградњом „Новог конака“ — доцније познатог под именом Конака кнегиње Љубице. О њему се Пирх најлепше изражава: „Иако није највећа, по својој форми то је најлепша зграда, коју сам видео у Србији“.⁴⁶

Хаџи-Никола Живковић је овај конак отпочео да гради две године пре

венцима и вертикалним пиластерима. Врло су слично обрађене и димњачке главе. Готово је идентична столарија, како по величини, тако и по обради самих врата, оквира околних и прозора. Сличне су дрвене и малтерисане таванице, ограда и друго. Распоред одељења и композиција зграда, такође, су слични: Око средишне, највеће просторије с дивананом, ређају се поједине собе, како у приземљу, тако и на спрату.

Сл. 27 — Дрвена розета таванице хола на спрату

оног у Топчидеру. Током радова, он је отприлике за то време и предњачио у изградњи, јер је Нови конак и завршен две године раније, 1832 године.

Приликом зидања Топчидерског конака, свакако је Хаџи-Неимару конак у Београду у много чему служио као углед. На првом месту, конструкција је иста. Нов начин изградње, у такозваном тврдом материјалу, исти је и код једног и код другог конака. Слична је и обрада фасада, са хоризонталним спратним

Положај оцаклија између соба такође је исти. То је, уосталом, прилично стандардни тип основе веће грађанске куће, какву срећемо код муслимана на целом Балканском Полуострву, па и даље, дубоко у Малој Азији.⁴⁷

Има, међутим, и извесних разлика, и те разлике, углавном, иду на штету Топчидерског конака, иако би логичније било да је обрнуто, обзиром да је Топчидерски конак доцније грађен, па према томе и са више искуства.

⁴⁵ Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, књ. I, СКЗ 66, 26, 50, 162, 169, 170.

Ото Дубислав плем. Пирх, *op. cit.* 28, 55, 166.

⁴⁶ Ото Дубислав плем. Пирх, *op. cit.* 33.

⁴⁷ Александар Дероко, *Један стари београдски ентеријер, Годишњак Музеја града Београда*, књ. I, Бгд. 1954, 218.

Основа Топчидерског конака није у потпуности симетрична. Улаз у зграду и истурена диванана пореметили су равнотежу иначе потпуно правилне и симетричне контуре целе зграде и распореда њених просторија. Улаз у Конак кнегиње Љубице је центричан, испод еркера са дивананом према улици. То је омогућило и правилност средишног хола са симетричним двојним степеништем, као и свих одељења која се ре-

Сл. 28 — Топчидерски конак, соба кнеза Милоша у обновљеним бојама

ђају унаоколо. Улаз у Конак кнеза Милоша није центричан. Он је са леве стране средишног хола, док је диванана померена нешто удесно. Ово је изазвало читав низ других ситнијих поремећаја, који су у знатној мери измучили ову иначе чисту основу. Степениште за спрат дато је стога у једном крају. Да се у горњем холу не би још више испољавала ова несиметричност положаја диванане, убачено је још једно одеље-

ње, над самим улазом, које је, напротив, још више подвукло првобитне грешке.

И у спољном обликовању, конак у Топчидеру заостаје за оним у Београду. Истурени, полукружни еркер и диванана, са снажном стрехом елегантно извајаном над њима, надвишење у темену крова, такозвана „баба Финка“, богатије обрађена профилација венца, пиластера и прозорских профила, дају првенство Конаку кнегиње Љубице и у естетском погледу, пружајући му господственији изглед.

Сви ови минуси изазивају код појединих стручњака извесну сумњу. Да ли је могуће да један исти неимар подигне, готово у исто време, две своје грађевине, које по чисто архитектонско-естетском квалитету могу бити толико различите? Ова сумња иде, можда, у прилог оној нашој претпоставци, на основу које Живковић и није био прави пројектант, већ само извођач радова. А извођач је по свој прилици био исти, јер су и једна и друга зграда невероватно сродне, како по извођењу конструктивних, тако и по обради занатских елемената.

Према још необјављеним подацима којима располаже кустос М. Коларић, пројектант Конака би могао бити и неимар Јања Михаиловић коме је у раду помагао дунђерин Никола Ђорђевић, уколико исти нису били само извођачи и Конака и цркве у Топчидеру?

И поред свега тога, Конак кнеза Милоша има и својих предности. Богата обрада таваница, обрада зидова и врата у појединим собама, па нарочито декорација диванане — све то има своје посебне чари и лепоте, којима Конак кнегиње Љубице не располаже у том степеноу. Основа Топчидерског конака је већа. Њена дужа страна прелази 28 метара а попречна јој је преко 19 метара. Бочни испади, који проширују задњи део зграде увесељавају основу. Бројна помоћна одељења са „каве-оцаклијом“, омогућују да се свака соба споља не сметано ложи. Простране сале, односно трпезарије, у спрату и приземљу могу да приме већи број званица, а положај

диванане пружа величанствену слику према Топчидерској шуми и парку.

Није нам тачно познато чему је које одељење служило. И у горњем и у доњем боју, највећи средишни простор кога Јоаким Вујић назива „конг“, јасно указује на своју функцију. Он је просто повезивао све околне просторије и више је имао пролазни карактер. Седело се, углавном, у издвојеној диванани која је морала имати угодне миндерлуке, свуда унаоколо, нарочито на горњем спрату који је, по свему судећи, припадао првенствено Кнезу и његовој породици. Зна се, уосталом, да су ту биле и њихове личне одаје. У левом предњем углу, Кнез је имао своју собу. Она је, сасвим природно, и најраскошније украшена. Поред собе је кнежева гардероба.

Књегиња је своја одељења имала са исте, али задње стране. И њена угаона соба је слично обрађена, с том разликом што се ту јављају поједине нише, за долап, пећ, и везу са споредним одељењем, ниша за огледало или можда икону, фиочице под прозорима и друго.

У средини задњег дела зграде је пространа сала. Да ли је то салон или свечана трпезарија, не можемо тачно одговорити. У сваком случају ова је сала морала служити за свечане скупове. Десни део спрата одговара левом. Позади је угаона соба, такође, с долапом и нишама. У њој и оној поред ње, вероватно су становала деца. Предња угаона соба, са спољном оцаклијом-камином, или је кнезу служила за рад и седење или као интимна трпезарија. Према томе, у спрату је, поред хола с дивананом и поред сале, било још седам соба и четири помоћна одељења с оцаклијама.

Готово је исти распоред и у приземљу. Изузетак чине улази. Чему је која просторија служила, то овде још мање

знамо. Ту су, по свој прилици, биле канцеларије, собе за дежурне официре и стражу, па може бити и трпезарија. Стража је, највероватније, била смештена око споредног улаза, са задње стране, а канцеларије на предњим угловима.

Какав је био намештај и како је све то у кући изгледало, не можемо тачно знати. Описи ентеријера раније подигнутих конака морали су бити скромнији, а по укусу који се више угледао на Исток и био Србима ближи. Познато је да је и сам Кнез спавао на патосу све до 1834 године.⁴⁸ Међутим, развоји политичких прилика у земљи, неминовно су изазвали код нас и јачи културни утицај централне и западне Европе, тако да је и намештај наручиван са стране, првенствено из Беча.

Овome су допринела и кнежева браћа, нарочито Господар Јеврем. Он је, раније него ико у ондашњој Србији, почео да живи културнијим животом. То најбоље доказује његов сада порушени конак у Шапцу, подигнут у првој четвртини деветнаестог века, за који Јоаким Вујић каже да ова „резиденција оберкнеза, симетријом, архитектуром и красотом превосходи све конакe и дворове по Србији“.⁴⁹

Конзерваторско-рестаураторски радови на конаку кнеза Милоша у Топчидеру изведени су за релативно кратко време — од новембра 1953, до маја 1954 године. Грађевинске радове изводило је предузеће „Рад“ из Београда. Новчана средства обезбедио је Одбор за прославу и организовање изложбе стопедесетогодишњице Првог српског устанка. Овај је одбор зграду и примио а у њој је смештен Музеј Првог српског устанка.⁵⁰

Поред многих већ познатих података о грађевинама и грађевинским при-

⁴⁸ Тихомир Р. Ђорђевић, *op. cit.* 2, стр. 283.

⁴⁹ Бранислав Ђ. Којић, *op. cit.*, стр. 62.

⁵⁰ Извесни пренагљени радови извршени за време дуге и јаке зиме, морали су се с пролећа поправити и обновити. Грађевински радови у вредности од око 8,100.000

дин. изведени су на основу претходно израђеног елабората и под сталним надзором конзерватора арх. Д. Ст. Павловића (шеф градилишта Љуба Јанкуловић, технички руководилац арх. Харијета Калман).

Изложба је приређена у згради Извршног већа НРС у Београду.

ликама које су, нарочито у Београду, владале у време кнеза Милоша, сматрали смо за потребно да се на овоме месту дотакнемо и целокупне проблематике која се појавила у наведеним конзерваторско-рестаураторским подухватима, на овим трима зградама које је Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе ставио и под заштитом државе.⁵¹

⁵¹ Главни саветодавни чланови били су: арх. Бранислав Којић, проф. Универзитета, и Милорад Панић-Суреп, директор Завода, а повремено, архитекти Др. Драгомир Тадић, проф. СТШ, Иван Здравковић, науч. сарадник Савезног института за зашт. споменика културе, Драгољуб Јовановић, шеф Управе народ. парка Калемегдан, и Слободан Ненадовић, конзерватор Завода. Снимао је Коста Денић, фо-

Када се буде у потпуности извршила и рестаурација најглавнијег објекта тога времена — конака кнегиње Љубице⁵² сачуваћемо идућим покољењима најкарактеристичније примерке, који су, по мишљењу професора Богдана Несторовића, дефинитивно променили правац развоја београдске архитектуре.⁵³

У Београду, маја 1955 године

тограф Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије.

⁵² Делимичне обнове и рестаурације вршене су 1946/47 год. (арх. И. М. Здравковић) и 1954/55 (арх. Д. Ст. Павловић).

⁵³ Богдан Несторовић, Развој архитектуре Београда од кнеза Милоша до Првог светског рата (1815—1914), *Годишњак Музеја града Београда*, књ. I, Бгд. 1954, 162.

TRAVAUX DE CONSERVATION ET DE RESTAURATION À BELGRADE

Trois maisons de l'époque du Prince Miloš Obrenović

D. ST. PAVLOVIĆ

Le premier règne du Prince Miloš Obrenović (1815—1842) a joué un rôle très important dans le développement de l'architecture urbaine en Serbie. En établissant des contacts avec l'Occident, le Prince se libérait de plus en plus de l'influence orientale. Une telle politique a trouvé son expression dans l'architecture également.

Parmi les constructions les plus importantes de cette époque transitoire comptent, en outre de la maison du médecin du Prince (la tour du Docteur) et la maison du Prince (Maison de la Princesse Ljubica), trois autres maisons, qui se trouvent également à Belgrade et qui ont été l'objet de grands travaux de conservation et de restauration entrepris ces dernières années par le Service des Monuments historiques de Serbie. Ces trois bâtiments sont aussi les premiers bâtiments aux murs en dur — pierre et brique cuite — malgré des traces de construction en bois qu'on a conservées dans ce nouveau procédé de construction:

Maison de Miloje Božić dans la rue Jevremova No 19

Au cours de l'année 1951/52 cette maison a été restaurée dans son état d'origine et adaptée aux besoins du Musée Théâtral. L'inscription en mortier au tympan de l'entrée — 18 MGB 36 — indique l'année de construction avec, au milieu, les initiales du propriétaire, Miloje Božić, marchand de bétail et compagnon, dans ce commerce, du Prince Miloš. Avant la Première guerre la maison était une maison familiale, et depuis 1920 elle abritait les ateliers des photographes, sculpteurs et peintres qui l'adaptaient à leurs besoins; les artistes de Belgrade y étaient jusqu'en 1951. Cette «Maison des peintres» avait subi d'importantes transformations, surtout dans le déplacement des cloisons, agrandissement des ouvertures des fenêtres et l'élévation du plafond dans la pièce centrale avec la galerie. Au moment de la restauration presque toutes les

cloisons ont dû être refaites, car leur ossature en bois avait pourri aux jointures, et l'ossature du plafond n'est restée intacte que dans les jointures aux murs extérieurs, massifs. La restauration a été faite respectant rigoureusement les données offertes par les parties conservées des murs, des plafonds, des fenêtres et des portes. L'auvent de l'entrée, ultérieurement fermé, a été dégagé. Le socle de pierre a été libéré du mortier rajouté. La pierre des murs de la cave a été aussi dégagée et remise en état, ainsi que celle de l'entrée de la cour. La pierre de taille formant les arcades, les ouvertures soignées des fenêtres, l'accès dallé de brique, tout cela attire l'attention sur le souterrain qu'on ignorait. Etant donné la solidité des fondements, on pourrait considérer que ces murs de la cave appartenaient à quelque construction de l'époque turque, peut-être même au palais du Vizir au XVIIIème siècle.

La nivelation et la canalisation empêchent aujourd'hui l'eau de la surface de pénétrer dans la cave dont le sol en brique a été scellé avec du goudron, posé sur une couche de scories. Il a été pourtant impossible d'isoler les murs étant donné leur grande épaisseur. L'isolation a pu être complète au rez-de-chaussée, dont tous les murs ont été rebâties, à la hauteur du plancher, en brique noyée dans du goudron. La tuyauterie a été enlevée et pour empêcher l'eau de couler le long des murs, des pipes en fer blanc ont été placées sous les tuiles, rejetant ainsi l'eau de la couronne. La couleur d'origine des boiseries a pu être dégagée, elle est lie de vin. C'est la couleur qui a donc été adoptée pour toute la boiserie. La façade a été couverte de la pierre moulue de couleur ocre, couleur d'origine.

Le bain turc (hammam) du Prince Miloš dans l'enceinte de l'ancien palais

Les travaux effectués sur le bain turc, bain personnel du Prince, ont été plus intéressants. Ils ont été faits au cours des années 1952—54. C'est le seul vestige du palais du Prince, construit dans les années trente du siècle dernier. Transformée à plusieurs reprises, ne servant plus depuis des années à sa destination, cette petite maison a été assez démolie, et elle servait ces derniers temps d'entrepôt.

Cette construction a été conservée de sorte qu'on puisse suivre son travail à l'époque. Après des études du fonctionnement d'autres bains semblables et des recherches sur place, on a pu montrer la conduite de l'eau froide par des tuyaux en bois, son chauffage par une chaudière, les tuyaux en cuivre conduisant l'eau chaude du réservoir aux baignoires et aux robinets, le foyer qui chauffe en même temps l'eau et l'air distribué ensuite par des canaux dans le sol et les murs, la fumée qui sort par des pipes en terre. L'éclairage est fait par des carreaux concaves disposés dans la coupole et les arcades.

Les parties authentiques de cette construction sont restées telles qu'elles étaient à l'origine, avec des ornements aux murs, avec de la suie laissée par la fumée. Les parties qui ont dû être reconstruites ont été passées au mortier, et les restes des murs démolis ont été conservés dans l'état où ils ont été trouvés, il s'agit des murs reliant autrefois le bain avec le palais. De nouvelles pipes en terre cuite ont été remises, les carreaux ont été remplacés, une partie de la chaudière remise en état, et une porte en chêne a été faite suivant un modèle de l'époque. Faute de plomb, la coupole est couverte de zinc.

Le Konak du Prince Miloš à Topčider

Le prince Miloš a fait construire son palais dans les environs de Belgrade en 1832—1834 et il y a passé les dernières années de sa vie. Attribuée plus tard à l'Administration puis au Musée de sylviculture depuis 1930, cette maison a subi de nombreuses transformations. En automne 1953 les travaux ont été entrepris au rythme accéléré et le bâtiment a été restauré dès l'été 1954 et adapté aux besoins du Musée de la Première insurrection serbe.

En enlevant le mortier et étudiant les murs il a été possible de distinguer quelles étaient les cloisons ajoutées ultérieurement et d'établir l'emplacement des fenêtres. En plus de l'entrée de service une seconde porte a été découverte à côté. Au premier étage une porte en arcade a été également découverte, sans qu'on ait pu trouver son rôle. Les deux portes ont été fermées, mais leurs ouvertures sont marquées au mur. Les foyers qui permet-

taient de chauffer les pièces atténuantes ont été conservés, mais puisque ces chambres ne communiquaient pas à l'origine, les portes ont été murées. Là où les besoins du Musée demandent un passage, seules les ouvertures ont été faites dans les murs. Certains placards, cheminées, foyers, rampe des escaliers, ont été restaurés et la garderobe du Prince a été de nouveau divisée en deux. Le plafond de la grande salle a été restauré pour qu'il puisse tenir sans supports. A cause de sa largeur et de la charge qu'il portait, ce plafond s'était gondolé et on l'avait soutenu par de simples colonnes en bois.

Une estampe originale de 1856 et un dessin de 1881 ont permis de restaurer la façade avec fidélité. Les cheminées richement ornées se distinguent nettement sur les deux tableaux. Les cadres des fenêtres et des portes sont indiqués avec précision. Le grand platane, qui a probablement l'âge du palais, figure sur l'aquarelle comme un arbre tout jeune. En 1856 les murs étaient peints en jaune, tandis qu'en 1881 ils sont représentés en brique. Ceci a inspiré des recherches détaillées du mur et du mortier. Plus de cinq couches de peinture ont été enlevées, dont l'a-

vant-dernière était couleur brique, avec des lignes blanches indiquant les jointures (imitation de la brique) et la dernière jaune, comme d'ailleurs les peintures citées l'avaient indiqué. Etant donné l'harmonie de ce rouge et de la verdure de Topčider, il fut décidé de garder cette teinte pour la façade. Les cadres des fenêtres et des surfaces rouges ont été donnés en ocre clair, ainsi que les cheminées. Le socle est gris clair et l'auvent bordeaux, comme c'est indiqué sur le dessin de 1881.

Ce goût des couleurs se manifeste surtout, car il est caractéristique pour l'époque, dans la présentation de l'intérieur, où les plafonds en bois, les portes et certains murs sont couverts d'ornements. La saillie vitrée à l'étage (divan'hana) est couverte des scènes au bois, que le peintre inconnu, d'ailleurs médiocre, a relié par des dessins décoratifs des ornements géométriques et floraux.

*

Le rôle du Prince dans l'établissement des projets est certain, mais le constructeur le plus en vue de l'époque était Hadži-Nikola Živković. Était-il l'auteur du projet ou simple exécutant, c'est difficile à dire.

Illustrations dans le texte:

- Fig. 1 — La maison de Božić, avant les travaux
- Fig. 2 — La maison de Božić, après les travaux
- Fig. 3 — La maison ancienne de la rue Gospodar Jevremova 19, Belgrade. Musée du théâtre. La maison de Božić — plans du rez-de-chaussée et de la cave
- Fig. 4 — La maison de Božić, les ouvertures de la façade, au cours des travaux
- Fig. 5 et 6 — La maison de Božić, de dos, avant et après les travaux
- Fig. 7 et 8 — La maison de Božić, l'entrée de la cave, avant et au cours des travaux
- Fig. 9 — La maison de Božić, la fenêtre de la cave, au cours des travaux
- Fig. 10 — La maison de Božić, l'aspect actuel de la cave
- Fig. 11 — Le bain turc (Hammam) du Prince Miloš, plan et détails
- Fig. 12 — Hammam, canaux sous les dalles
- Fig. 13, 14 et 15 — Hammam, avant, au cours et après les travaux
- Fig. 16 — Le konak du Prince Miloš à Topčider, une gravure de Kvicov de 1856
- Fig. 17 — Le konak de Topčider, dessin et aquarelle de Gebel de 1881

- Fig. 18 — Le konak de Topčider, plans du rez-de-chaussée et de l'étage
- Fig. 19 — Le konak de Topčider, au cours des travaux
- Fig. 20 — Le konak de Topčider, la salle de l'étage au cours des travaux
- Fig. 21 — Le konak de Topčider, les colonnes de la salle du rez-de-chaussée, au cours des travaux
- Fig. 22 — Le konak de Topčider, les cheminées conservées
- Fig. 23 — Le konak de Topčider, partie renouvelée de la façade avec les cheminées
- Fig. 24 — Le konak de Topčider, l'aspect du hall à l'étage, après les travaux
- Fig. 25 — Le konak de Topčider, les peintures de la «divan'hana» à l'étage
- Fig. 26 — Plafond en bois peint, dans la «divan'hana» du premier étage
- Fig. 27 — Rosace en bois, au plafond du hall du premier étage
- Fig. 28 — Le konak de Topčider, la chambre du Prince Miloš, restaurée dans ses couleurs d'origine